

Univerzita Palackého v Olomouci

Filozofická fakulta

Katedra bohemistiky

Eva Nezvalová

Česká filologie – anglická filologie

České a zahraniční gramatiky staroslověnštiny

Czech and Foreign Old Church Slavonic Grammar Books

Magisterská diplomová práce

Vedoucí práce: doc. Mgr. Miroslav Vepřek, Ph.D.

Olomouc 2013

Prohlašuji, že jsem tuto magisterskou diplomovou práci vypracovala samostatně
na základě uvedených pramenů a literatury.

V Olomouci 12. 8. 2013

.....

Na tomto místě bych ráda poděkovala svému vedoucímu diplomové práce doc. Mgr. Miroslavu Vepřkovi, Ph.D., za odborné vedení, cenné rady a vstřícný přístup při psaní této práce.

Obsah

Úvod.....	6
1. Paleoslovenistika jako vědní obor a vývoj zájmů o staroslověňštinu a církevní slovanštinu.	8
1.1. <i>Staroslověňština a církevní slovanština</i>	8
1.2. <i>Počátky zájmu o staroslověňštinu</i>	9
1.3. <i>Staroslověňština jako vědní obor</i>	10
1.3.1. Učebnice staroslověňštiny a gramatické příručky	11
1.3.2. Lexikografie staroslověňštiny	12
1.3.3. Paleoslovenistika po 2. světové válce a její představitelé.....	12
1.3.4. Shrnutí vývoje paleoslovenistiky v českém prostředí.....	15
1.3.5. Paleoslovenistika v zahraničí.....	15
2. Vybrané gramatiky staroslověňštiny a jejich autoři.....	19
2.1. <i>František Pastrnek</i>	19
2.1.1. Tvarosloví jazyka staroslověnského	19
2.2. <i>Josef Kurz</i>	20
2.2.1. Učebnice jazyka staroslověnského	21
2.3. <i>Radoslav Večerka</i>	21
2.3.1. Staroslověňština v kontextu slovanských jazyků.....	22
2.4. <i>Štěpán Kulbakin</i>	23
2.4.1. Mluvnice jazyka staroslověnského	23
2.5. <i>Nikolaj Sergejevič Trubeckoj</i>	24
2.5.1. Altkirchenslavische Grammatik	25
2.6. <i>Josip Hamm</i>	26
2.6.1. Staroslavenska gramatika	26
2.7. <i>Horace Grey Lunt</i>	27
2.7.1. Old Church Slavonic Grammar	28
2.8. <i>Leszek Moszyński</i>	29
2.8.1. Wstęp do filologii słowiańskiej	29

3. Zpracování deklinace ve vybraných gramatikách staroslověnštiny	30
3.1. František Pastrnek: <i>Tvarosloví jazyka staroslověnského</i>	30
3.2. Josef Kurz: <i>Učebnice jazyka staroslověnského</i>	31
3.3. Radoslav Večerka: <i>Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků</i>	33
3.4. Štěpán Kulbakin: <i>Mluvnice jazyka staroslověnského</i>	38
3.5. Nikolaj Trubeckoj: <i>Altkirchenslavische Grammatik</i>	43
3.6. Horace G. Lunt: <i>Old Church Slavonic Grammar</i>	45
3.7. Josip Hamm: <i>Staroslavenska gramatika</i>	47
3.8. Leszek Moszyński: <i>Wstęp do filologii słowiańskiej</i>	52
3.9. Srovnání	54
Závěr	62
Seznam použité literatury	64
Seznam použitých zkratek	66
Anotace	67

Úvod

Letos je tomu 1150 let od doby, kdy na Velkou Moravu přišli na pozvání knížete Rastislava a z pověření byzantského císaře Michaela III. soluňští bratři Konstantin a Metoděj, kteří položili na našem území základy písemnictví a vzdělanosti. Vytvoření nejstaršího literárního jazyka Slovanů, jenž vznikl na základě živých slovanských nářečí z okolí Soluně, a nového písma bylo činem tak významným, že právem patří do každé učebnice a měli bychom si jej stále připomínat. Staroslověnština se stala nástrojem pro šíření víry a vzdělanosti a sama se šířila do dalších částí Evropy. Díky Konstantinu a Metodějovi mohli Slované konečně slyšet radostnou zvěst v jazyce, kterému rozuměli. Nezůstalo však jen u překladu evangelií, brzy v tomto novém jazyce začala vznikat literární díla a tím se rozvíjet slovanská slovesnost.

Již velmi brzy po svém vzniku se staroslověnština stala předmětem bádání, ovšem opravdu vědeckého přístupu se dočkala až v osvícenství, na počátku 19. století, především zásluhou Josefa Dobrovského. Od té doby vznikala celá řada vědeckých studií a prací vztahujících se k tomuto tématu, včetně gramatických jazykových příruček a slovníků. Poptávka po nich byla umocněna mimo jiné rozšířením studia staroslověnštiny na univerzitách po celém světě. Velkého rozmachu dosáhla paleoslovenistika ve 2. polovině 20. století. Od té doby počet badatelů a vědeckých prací věnovaných tomuto oboru neustále stoupá, takže v současné době je již velmi obtížné sledovat velmi bohatou bibliografickou produkci.¹

Z dnešního pohledu není studium staroslověnštiny důležité jen pro porozumění nejstarším literárním textům a pro získání historických poznatků, ale je také klíčem k poznání současných slovanských jazyků a jejich vývoje, proto je studium staroslověnštiny většinou součástí studia některého ze slovanských jazyků.

¹ Srov. Večerka, R.: *Jazyky v komparaci 1*. Praha 2008.

Cílem této diplomové práce je představení a komparace vybraných gramatik staroslověnštiny, které zároveň sloužily a mnohé z nich ještě slouží jako vysokoškolské učebnice. Výběr reprezentuje českou i zahraniční produkci, stejně jako různá časová období, proto bude gramatická deskripce staroslověnštiny sledována jak z hlediska vývojového, tak z hlediska srovnání české a zahraniční tradice. Jako materiál pro analýzu byly vybrány následující gramatické příručky: *Tvarosloví jazyka staroslověnského*, jehož autorem je František Pastřnek, *Učebnice jazyka staroslověnského* Josefa Kurze, *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků* Radoslava Večerky a ze zahraničních gramatik *Mluvnice jazyka staroslověnského* Štěpána Kul'bakina v českém překladu Bohuslava Havráňka, *Staroslavenska gramatika* chorvatského slavisty Josipa Hamma, *Altkirchenslavische Grammatik* Nikolaje Trubeckého, *Old Church Slavonic Grammar* Horace Lunta a *Wstęp do filologii słowiańskiej* polského autora Leszka Moszyńskiego.

Analýza sledovaných monografií bude zaměřena na různé metodologické přístupy, na rozsah uváděných informací, detaily paradigmatických tvarů a také na recepci gramatik z hlediska čtenářského a uživatelského. Z důvodu omezeného rozsahu práce nebude zkoumán gramatický popis v celé své šíři, ale analýza bude provedena na popisu deklinace.

Samotné komparaci gramatik předchází v první kapitole přehled vývoje vědeckého zájmu o staroslověnštinu v českém prostředí i v zahraničí a představení nejdůležitějších vědeckých prací a badatelů v oblasti paleoslovenistiky. V další kapitole budou představeny jednotlivé gramatiky vybrané k analýze a jejich autoři a poté budou detailně popsány kapitoly věnované morfologii, konkrétně popisu deklinace. Na závěr bude provedeno jejich srovnání.

1. Paleoslovenistika jako vědní obor a vývoj zájmů o staroslověňštinu a církevní slovanštinu.

1.1. Staroslověňština a církevní slovanština

Staroslověňština je nejstarší spisovný a literární slovanský jazyk, který byl vytvořen v 2. polovině 9. století zásluhou věrozvěstů ze Soluně, Konstantina-Cyrila a jeho bratra Metoděje, kteří byli povoláni na Velkou Moravu, aby šířili víru slovanským jazykem. Pro účely této misie vytvořil Konstantin-Cyryl nový jazyk na základě srbsko-bulharsko-makedonského nářečí z okolí Soluně, jak je dnes všeobecně uznávána Dobrovského teorie o původu staroslověňštiny, na rozdíl od 19. století, kdy převládala *panonská teorie*, jež předpokládala vznik staroslověňského jazyka na podkladu nářečí slovinských. Tu přesvědčivě vyvrátil teprve na přelomu 19. a 20. století Vatroslav Jagić². Úplného přijetí se *bulharsko-makedonská teorie* dočkala ale až poté, co byla zpřesněna. O to se zasloužil Nikolaj Trubeckoj, který také rozdělil staroslověňštinu na několik vývojových fází.³ Kromě toho existovala ještě *moravské teorie*, ale ta nebyla ve slovanské filologii přijata, přestože se objevily snahy o její vzkříšení v 2. polovině 20. století.

Kromě nového jazyka byly vytvořeny i dva druhy písma – originální hlaholice, jež byla snad z části inspirována řeckou minuskulí a některými orientálními abecedami⁴ a cyrilice, jejímž základem je řecká majuskule doplněná o grafémy pro specifické slovanské fonémy. Grafémy obou soustav zastávaly jednak funkci fonetickou, jednak numerickou. Přestože byla staroslověňština vytvořena na základě balkánských dialektů, byla na Velké Moravě pojímána jako jazyk domácí, což svědčí o faktu, že rozdíly mezi dialekty balkánskými a moravskými, byly v té době nepatrné.⁵

² Srov. Večerka, R.: *Slovanské počátky české knižní vzdělanosti*. Praha 1963, s. 70.

³ Srov. Večerka, R.: *Staroslověňská etapa českého písemnictví*. Praha 2010, s. 92.

⁴ Srov. tamtéž, s. 47-50.

⁵ Srov. Večerka, R.: *Počátky slovanského spisovného jazyka*. Praha 1999, s. 14.

Co se týče funkce, byla staroslověnština jazykem liturgickým. Jak tvrdí Večerka, právě díky autoritě textů určených pro liturgii si „zachovala svou jazykovou normu jakožto vzornou a vzorovou po celá staletí bez podstatnějších změn“.⁶ Jako liturgický jazyk tak zčásti nahradila latinu, jež byla pro Moravany jazykem cizím a nesrozumitelným.

Staroslověnština se z Velké Moravy rozšířila do Čech a do Charvátska, z Bulharského centra pak zase na Kyjevskou Rus, do Srbska a do Bosny. Podle specifických nářečních prvků dané oblasti se potom diferencovala a rozlišujeme tak několik redakcí staroslověnštiny. Z nejstaršího, velkomoravského období se nezachoval žádný rukopis, o povaze jazyka v této době si můžeme udělat představu jen podle památek dochovaných v pozdějších opisech a ze zpráv o literární činnosti Konstantina a Metoděje. Podle pronikání prvků z různých slovanských jazyků lze pak usuzovat na původ rukopisných památek. Vliv velkomoravského prostředí se projevoval především ve výslovnosti, lexiku a frazeologii. Za specificky moravský prvek se považuje například pronikání střídnic za praslovanské *tj/kt* a *dj*, jež byly odchýlné od úzu bulharsko-makedonského.

1.2. Počátky zájmu o staroslověnštinu

Studium staroslověnštiny úzce souvisí s komparatistikou a studiem ostatních slovanských jazyků. Jako samostatné vědní obory se tyto disciplíny rozvinuly až v osvícenství, ale zájem o ně, konkrétně o staroslověnštinu, sahá do doby mnohem dávnější. Již Konstantinova *Předmluva k evangeliu* z 9. století „zobecňuje autorovy zkušenosti z překladu evangelií po ‚technické‘ stránce a obsahuje v podstatě první normativní překladatelskou poetiku a zároveň i první pokus o kontrastivní lingvistickou charakteristiku staroslověnštiny na pozadí řečtiny“.⁷ Náznaky zájmu o staroslověnštinu najdeme i mimo naše území, v traktátu bulharského mnicha Chrabra z počátku 10. století, kde je staroslověnština

⁶ Večerka, R.: *Počátky slovanského spisovného jazyka*. Praha 1999, s. 16.

⁷ Večerka, R.: *Jazyky v komparaci 1*. Praha 2008, s. 13.

srovnávána opět s řečtinou. Žádnou učebnici staroslověnštiny z této doby nemáme, zachovaly se pouze tzv. *Abecední modlitby*, jež kromě liturgického účelu sloužily také jako pomůcka pro naučení se abecedy. Na území Čech se staroslověnská vzdělanost pěstovala v Sázavském klášteře, v Evropě najdeme práce, které obsahují stopy jazykově ukrajinské, respektive běloruské, ale i práce ruské či srbské a německé. Ze všech těchto prací pojednávajících o staroslověnštině však vyniká dílo Josefa Dobrovského, který se stal „skutečným zakladatelem slovanské jazykovědy jako oboru vpravdě vědeckého“.⁸

1.3. Staroslověnština jako vědní obor

Dobrovský navazoval na bádání svého učitele Václava Fortunáta Durycha, jenž byl autorem prvního slavisticky komparatistického díla v českém prostředí. Ve své studii *De slavo-bohemica sacri codicis versione dissertatio* krátce pojednává o dějinách staroslověnštiny a slovanském písmu a uvádí přehled starých rukopisů, mluvnic a slovníků i popis českých biblických překladů. Dobrovský významně přispěl k bádání o staroslověnštině mnoha pracemi, ale nejvýznamnější z nich je mluvnický spis *Institutiones slavicae dialecti veteris, quae quam apud Russos, Serbos, aliosque ritus Gryci, tum apud Dalmatos glagolitas ritus latini Slavos in libris sacris obtinet*. Autor v něm podal všestranný a systematický výklad mluvnické stavby církevní slovanštiny. Byl to také Josef Dobrovský, kdo vyvrátil ztotožnění staroslověnštiny s praslovanštinou a označil ji jako „starší sestru“ slovanských jazyků.⁹ Kromě toho určil původ staroslověnštiny na nářečním základu srbsko-bulharsko-makedonském. O rozvoj paleoslovenistiky jako vědního oboru se kromě Dobrovského významně zasloužil i o generaci mladší Pavel Josef Šafařík. V monografii *Serbische Lesenkörner* srovnal staroslověnštinu se starou srbštinou, ve *Slovanských starožitnostech* pojednal o osudech slovanské liturgie u jednotlivých slovanských národů. Ke konci života se zabýval hlaholicí

⁸ Večerka, R.: *Jazyky v komparaci 1*. Praha 2008, s. 54.

⁹ Srov. tamtéž, s. 57.

a hlaholským písemnictvím. Své vědecké úsilí zaměřil Šafařík na textově kritické a literární zkoumání rukopisů.

1.3.1. Učebnice staroslověnštiny a gramatické příručky

Bádání o paleoslovenistce však dosáhlo moderní vědecké úrovně až na počátku 20. století. Od té doby vznikaly mimo jiné gramatiky staroslověnského jazyka. Základní příručkou se stala *Altkirchenslavische Gramatik* Václava Vondráka, jenž od roku 1921 učil staroslověnštinu na nově založené univerzitě v Brně, kam byl povolán z Vídeňské univerzity. Vondrák vydal mimo jiné *Studie z oboru csl. písemnictví*, dále církevněslovanskou chrestomatii a rozsáhlou staroslověnskou mluvnici. Je také autorem studií ze slovanské srovnávací jazykovědy. Další gramatickou příručkou bylo *Tvarosloví jazyka staroslověnského* Františka Pastrnka, profesora pražské univerzity, vydané roku 1909, jež bylo zároveň vysokoškolskou učebnicí. Učebnice podává přehled morfologických tvarů a jejich geneze. Přestože se nejedná o nijak rozsáhlé a detailní dílo, *Tvarosloví* bylo velmi příznivě přijato u nás i v zahraničí.¹⁰ Františka Pastrnka v Praze vystřídal Miloš Weingart, který vydal *Rukověť jazyka staroslověnského* (1937 a 1938), příručku rovněž didaktického charakteru, jež obsahovala pojednání o vzniku staroslověnštiny a detailní popis její morfologické stavby a geneze tvarů přes praslovanštinu až k indoevropskému základu. Ve svých pracích, zaměřených nejen na paleoslovenistiku, uplatňoval Weinhart hledisko komparatisticky byzantologické.¹¹ Další příručkou ke studiu staroslověnštiny, která vyšla roku 1969, je *Učebnice jazyka staroslověnského* Josefa Kurze a zatím poslední publikace tohoto typu je *Staroslověnština* Radoslava Večerky z roku 1984 a její rozšířené vydání *Staroslovenština v kontextu slovanských jazyků* z roku 2006. Večerka navázal na práci svého předchůdce a učitele Josefa Kurze a věnoval značnou pozornost staroslověnské syntaxi. Kromě toho se zabýval i staroslověnskými písemnostmi, zařazením staroslověnštiny do kontextu

¹⁰ Srov. Večerka, R.: *Staroslověnská etapa českého písemnictví*. Praha 2010, s. 129.

¹¹ Srov. Večerka, R.: *Jazyky v komparaci 1*. Praha 2008, s. 94.

slovanské filologie a dalo by se říci veškerými tématy se staroslověninou souvisejícími.

1.3.2. Lexikografie staroslovětiny

Česká paleoslovenistka dosáhla světově uznávaných výsledků v lexikografii. Již za druhé světové války začala vznikat koncepce staroslověnského akademického slovníku, který vyšel ve čtyřech svazcích pod názvem *Slovník jazyka staroslověnského*. U jeho zrodu stál Bohuslav Havránek a Josef Kurz, jenž byl hlavním redaktorem prvních tří svazků. Slovník zpracovává v úplnosti slovní zásobu více než osmdesáti klasických staroslověnských památek i mladších církevněslovanských opisů. Heslová slova jsou zapsána v normalizované podobě cyrilicí a přeložena do češtiny, ruštiny a němčiny. Jsou zde uvedeny také jejich řecké a latinské ekvivalenty. Slovník byl vydáván v sešitech mezi lety 1966 a 1997. Kromě cenného materiálu pro studium paleoslovenistiky a slavistiky najde své uplatnění také při studiu teologie, liturgiky, biblické exegeze, církevních a právních dějin, středověké kultury a filozofie, neboť kromě jazykového materiálu a jeho zpracování obsahuje i řadu speciálních věcných výkladů. Redaktorkou posledního svazku *Slovníku jazyka staroslověnského* je Zoe Hauptová, která kromě lexikografické práce přispěla k paleoslovenistce především výzkumem literárních a kulturních komponentů staré slovanské písemné vzdělanosti z hlediska byzantologického a medievalistického.¹²

Paralelně ke *Slovníku jazyka staroslověnského* vzniká *Etymologický jazyk staroslověnského*, jenž vychází od roku 1989 v sešitech a dosud nebyl dokončen.

1.3.3. Paleoslovenistika po 2. světové válce a její představitelé

Vraťme se zpět k Bohuslavu Havránkovi, který se nepodílel jen na rozvoji staroslověnské lexikografie, ale i dalších oborů v rámci paleoslovenistiky. Jeho dílo zaměřené na staroslověninu nebylo příliš rozsáhlé, za to však bylo velmi

¹² Srov. Večerka, R.: *Jazyky v komparaci 1*. Praha 2008, s. 108-112.

významné, neboť „Havránek i v paleoslovenistice přihlížel novátorsky k systémovému zapojení zkoumaných jevů a staroslověňštinu hodnotil důsledně z hlediska její spisovné funkce a mezinárodního určení“.¹³ Havránek také přeložil do češtiny Kul'bakinovu *Mluvnici jazyka staroslověnského* a přidal do ní kapitolu věnovanou syntaxi. Kromě toho, že se Havránek věnoval paleoslovenistice samostatně, vkládal staroslověnský a církevněslovanský jazykový materiál do prací širší komparatistické orientace. Je autorem nejvýznamnější práce z pomezí srovnávací slovanské morfologie a syntaxe *Genera verbi v slovanských jazycích I, II*, v níž zjišťoval obecné slovanské východisko zkoumaných jevů a jejich historický vývoj.

Kromě Bohuslava Havránka k paleoslovenistickému bádání přispěli i další členové Pražského lingvistického kroužku. Zasluhou Romana Jakobsona a jeho prací o vývoji fonologického systému ruštiny v slovanském zarámování a rovněž dílem Vladimíra Skaličky *Vývoj české deklinace: Studie typologická* byla překonána původní neslučitelnost diachronního a synchronního pojetí metodologické koncepce v přístupu ke slavistice a staroslověňštině.

Nesmíme zapomenout ani na literární stránku zájmu o staroslověňštinu. Ve 20. století byla vydána řada textově kritických edicí staroslověnských památek s jejich výkladem.

Novou koncepci a metodologii v této oblasti české paleoslovenistiky představili absolventi a později profesori teologických fakult v Praze a Olomouci Josef Vais, Josef Vašica a Vojtěch Tkadlčík. Díky svému vzdělání vnesli do oboru znalost potřebných reálií z oboru teologie, liturgiky, kanonistiky, dogmatiky, církevního práva a biblické exegeze. Tyto aspekty potom využívali i další paleoslovenisté, kteří již neměli přímé teologické vzdělání.

Josef Vais byl nejdůsledněji filologicky orientovaným protějškem badatelů zaměřených lingvisticky. Věnoval se filologickému aspektu cyrilometodějské problematiky a vydávání, popisu a výkladu charvátskohlaholských památek.

¹³ Pleskalová, J. a kol.: *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha 2007, s. 643.

Kromě odborných publikací a textových edic zaměřených filologicky vydával také texty určené pro liturgické potřeby.

Josef Vašica se zpočátku kromě paleoslovenistiky věnoval i české barokní literární tvorbě a staročeské bibli, po druhé světové válce však v centru jeho zájmu zůstala staroslověnština. Zabýval se zejména zkoumáním staroslověnských památek právních a liturgických.

Vojtěch Tkadlčík spojil oba obory, staroslověnštinu a teologii, a vydal řadu odborných studií věnovaných slovanské liturgii, římskému a byzantskému ritu a je také autorem příruček pro slovanskou bohoslužbu obnovenou po II. vatikánském koncilu. Pro tento účel vytvořil novou církevní slovanštinu české redakce. Kromě liturgiky se ve své odborné práci věnoval i staroslověnským památkám, písmu a grafice.

Dalším významným paleoslovenistou byl Karel Horálek, profesor Karlovy univerzity. Jeho vědecký záběr byl velmi široký. V rámci své slavistické orientace zkoumal gramatickou stavbu a fonologický systém staroslověnštiny, vydával učební materiály pro studenty a věnoval se textové kritice.

Čelným reprezentantem slovanské filologie 2. poloviny 20. století byl František Václav Mareš. Nejprve pracoval ve Slovanském ústavu v Praze, později byl profesorem slovanské filologie na univerzitě ve Vídni. Mareš se věnoval slavistice, historickosrovnávací jazykovědě, etymologii a podobně. Co se týče paleoslovenistiky, autorsky se podílel na *Slovníku jazyka staroslověnského*. Výbor Marešových studií o staroslověnštině, jejích charakteristických znacích, redakcích církevněslovanských památek a cyrilometodějské tradici vyšel pod názvem *Cyrilometodějská tradice a slavistika*. Vydal i staroslověnskou čítanku s kritickou analýzou a interpretací textů.

Na olomoucké univerzitě se slavistice věnoval Jan Jahn. Jeho dílo není příliš rozsáhlé, ale je precizní obsahově i koncepčně. Po Jahnovi se slavistice a staroslověnštině na olomoucké univerzitě věnovala Helena Bauerová, zabývající se především církevní slovanštinou chorvátské redakce.

Od sklonku 20. století do současnosti je nejaktivnějším badatelem v oblasti paleoslovenistiky a slavistiky žák Josefa Kurze, profesor Masarykovy univerzity Radoslav Večerka, o němž bude ještě pojednáno později v souvislosti s analýzou jeho učebnice staroslověnštiny.

1.3.4. Shrnutí vývoje paleoslovenistiky v českém prostředí

V české paleoslovenistice se již od prvních vědeckých studií Dobrovského a Šafaříka zachovaly dva póly zorného úhlu svého přístupu k předmětu zkoumání, lingvistický a filologický, ale oba prošly během doby jistým vývojem. Jak uvádí Večerka, „zpočátku se při studiu staroslověnštiny uplatňoval historickosrovnávací aspekt, při němž měla doložená fakta staroslověnského jazyka suplovat vlastně nedoloženou praslovanštinu a zasadit je do souvislostí indoevropských“.¹⁴ Po první světové válce, kdy se do popředí zájmu dostal strukturalismus a česká (ale i zahraniční) lingvistika byla ovlivněna myšlenkami Pražského lingvistického kroužku, však byl jazykovědný popis staroslověnštiny doplňován a kombinován s hlediskem strukturně funkčním, při jehož aplikaci se vedle historickosrovnávacího hláskosloví leskienovského typu uplatnil též synchronní princip fonologický a při popisu morfologické stavby vedle analytické deskripce koncovek a jejich původu též synchronní pojetí morfologické soustavy jako strukturovaného celku.¹⁵

1.3.5. Paleoslovenistika v zahraničí

Zájem o slavistiku a staroslověnštinu se neomezuje jen na její kolébku, tedy české prostředí, ale rozšiřuje se do celé Evropy, kde od počátku 20. století prudce vzrůstá, a po 2. světové válce se zájem o ni přesouvá i mimo Evropu. Paleoslovenistika je již od počátku studována v rámci slavistiky a společně s ní, avšak od poloviny 20. století vycházejí časopisy speciálně určené této disciplíně. Především je to časopis *Slovo*, který pravidelně vydává Staroslověnský institut

¹⁴ Večerka, R.: *Jazyky v komparaci I*. Praha 2008, s. 178.

¹⁵ Srov. tamtéž.

v Záhřebu, dále bulharské časopisy *Starobălgaristika-Palaeobulgarica* a *Kirilo-Methodievski studii*, v Řecku je to *Cyrillomethodianum* a v Holandsku *Polata knigopisnaja*.¹⁶

Na podporu vědecké činnosti se každých pět let pořádají i mezinárodní kongresy slavistů, které s přestávkou během 2. světové války trvají od roku 1929 až dodnes.

Slavistika se v současné době vyučuje na vysokých školách po celém světě, včetně nejprestižnějších univerzit, jako jsou Harvard, Oxford nebo Cambridge, a na většině z nich je povinnou součástí studia tohoto oboru i studium staroslověnštiny. Kromě univerzitních pracovišť existuje řada speciálních vědeckých institutů, které se těmto oborům věnují. Zvýšení počtu studentů staroslověnštiny na vysokých školách vedlo i k nárůstu studijních příruček, zejména gramatik, chrestomatií a slovníků. Mimořádné postavení mezi nimi má příručka mladogramatika Augusta Leskiena, profesora na univerzitě v Lipsku, která vyšla roku 1871 pod názvem *Handbuch der altpulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache*. Gramatika byla opakovaně vydávána, doplňována a opravována a sloužila jako vzor mnoha dalších příruček. Leskien se v ní zaměřil především na historickosrovnávací profil staroslověnštiny a její využití pro poznání praslovanštiny a indoevropské komparatistiky. Oblíbenou staroslověnskou gramatikou první poloviny 20. století byla i *Mluvnice jazyka staroslověnského* Štěpána Kul'bakina, která byla přeložena i do češtiny Bohuslavem Havránkem a dočkala se opakovaného českého vydání. Vedle gramatiky vytvořil Kul'bakin i staroslověnskou čítanku, podobně jako profesor německé univerzity v Praze Paul Diels, jehož *Altkirchenslavische Grammatik* přináší nejzevrubnější přehled grafických a morfologických variant v staroslověnských rukopisných památkách. Mezi světovými válkami spatřily světlo světa i dějiny staroslověnštiny, jejichž autorem je holandský slavista Nicolaas van Wijk. V meziválečném období začala také série vysokoškolských učebnic staroslověnštiny, a to v Polsku zásluhou Henryka Ułaszyna, Stanisława Sloňského a Tadeusze Lehra-Spławinnského. V Rusku vyšla po 2. světové válce příručka *Staroslavjanskij jazyk I-II*, její autor Afanasij Matvejevič Seliščev se

¹⁶ Srov. Večerka, R.: *Jazyky v komparaci I*. Praha 2008, s. 162.

však jejího vydání nedožil. Další ruské příručky staroslověnštiny sepsali např. A. I. Gorškov, či G. A. Chaburgajev. Nikolaj Trubeckoj, který byl profesorem na univerzitě v Sofii a ve Vídni, je rovněž autorem gramatické příručky staroslověnštiny, která po jeho smrti vyšla pod názvem *Altkirchenslavische Grammatik*. Trubeckoj rozlišil několik časových vrstev staroslověnštiny až k rekonstruované soluňské „prastaroslověnštině“ a nově přidal genetické explikace některých morfologických variant v kanonických památkách.¹⁷ Profesor bratislavské univerzity Ján Stanislav sepsal příručku se staroslověnskou gramatikou a kulturně a literárně historickým úvodem *Starosloviensky jazyk*.

Staroslověnština byla a je velmi oblíbená v Bulharsku, kde je jako stará bulharština vyučována dokonce i na gymnáziích. Z autorů vysokoškolských příruček jmenujme Kirila Mirčeva, profesora sofijské university, Ivana Galabova či Ivana Dobreva. V Sofii vyšlo roku 1991 dosud nejobjemnější kompendium *Gramatika na starobălgarskija ezik*, které zpracovává foneticko-gramatickou látku v celém rozsahu.

Ve Spojených státech amerických působil paleoslovenista Horace G. Lunt, žák Romana Jakobsona. Jeho staroslověnská gramatika se od roku 1955 dočkala mnoha opakovaných vydání a dosud je jednou z nejpoužívanějších příruček ke studiu staroslověnštiny v anglofonních zemích. Vraťme se ale zpět do Evropy, konkrétně do Chorvatska, kde slavista Josip Hamm vydal staroslověnskou gramatiku a čítanku se slovníčkem. Ve spolupráci s českým profesorem Josefem Kurzem, s nímž autor konzultoval text, vyšla gramatika berlínského profesora Hanse Holma Bielfeldta. Koncem 20. století vycházela celá řada gramatik staroslověnského jazyka, studií a monografií.

Mnoho badatelské a vědecké práce bylo v zahraničí odvedeno i v oblasti lexikografie. Vznikl slovník staroslověnsko-německý a německo-staroslověnský, v Moskvě vyšel slovník obsahující ruské a české ekvivalenty hesel, na jehož přípravě spolupracoval český pracovní tým. Dalšími lexikografickými díly byly slovníky starobulharské redakce, ruské redakce a chorvatské a makedonské redakce, které dosud nebyly dokončeny.

¹⁷ Srov. Večerka, R.: *Jazyky v komparaci I*. Praha 2008, s. 164.

Historií staroslověnštiny, jejím vznikem a fungováním se zabýval např. ruský paleoslovenista Je. M. Vereščagin, který je také autorem dalších lingvisticko-textologických studií. Významným činem bylo vydávání kritických edicí starých rukopisných památek v rámci ediční série *Monumenta linguae slavicae dialecti veteris*, již jako nakladatel několik desetiletí vedl profesor Eckhard Weiger. Mnoho vydávaných prací a dílčích studií se věnovalo také slovanskému písmu, kulturním a historickým souvislostem, slovanské komparatistice a praslovanštině.

2. Vybrané gramatiky staroslověnštiny a jejich autoři

2.1. František Pastrnek

František Pastrnek zahájil svou vědeckou kariéru studiem na vídeňské univerzitě, kde byl Miklošičovým a Jagičovým žákem. Později se stal profesorem slovanské filologie na univerzitě v Praze a po Gebauerově smrti byl jmenován ředitelem slovanského semináře. Jako člen Československé akademie věd a umění a Královské české společnosti nauk byl jedním z iniciátorů založení Kanceláře Slovníku jazyka českého, v němž vznikl od poloviny 30. let *Příruční slovník jazyka českého*.¹⁸ Vědecky Pastrnek pracoval převážně v oboru paleoslovenistiky. Po 1. světové válce již nebyl publikačně velmi činný, stále se však podílel na vědecké organizační činnosti.

2.1.1. Tvarosloví jazyka staroslověnského

Pastrnek začíná své *Tvarosloví jazyka staroslověnského* obecným výkladem o původu tohoto jazyka a různými způsoby jeho pojmenování, z nichž sám volí název *stará slověnština*. Co se týče původu staroslověnštiny, nejprve prezentuje názor svého učitele Franze Miklošiče, jenž byl zastáncem teorie panonské, ale v zápětí poukazuje na nesprávnost tohoto tvrzení a přiklání se k teorii bulharsko-makendonské.

Hlavní náplní příručky, jak napovídá její název, je morfologie staroslověnštiny, avšak ještě před touto stěžejní částí autor pojednává o slovanském písmu, jazykových památkách a velmi stručně o hlavních rysech hláskoslovných, morfologických, syntaktických a lexikálních.

Poté již následuje tvaroslovný výklad, jenž začíná poněkud netradičně kapitolou nazvanou *Stručný etymologický výklad koncovek pádových*. Pastrnek se věnuje zvlášť jednotlivým pádům – u každé pádové koncovky nalezneme její původ

¹⁸ Srov. *Ústav pro jazyk český Akademie věd ČR*. [cit. 4. 3. 2013]. Dostupné z: <http://www.ujc.cas.cz/lingviste/pastrnek-frantisek.html>

a vývoj spolu s konkrétními příklady jejího užití. Staroslověnská slova jsou důsledně zapisována cyrilicí a srovnávána s jinými jazyky, nejčastěji latinou, řečtinou a litevštinou.

Pořadí pádů, které Pastrnek užívá, se poněkud liší od dnešního úzu. Začíná tradičně nominativem singuláru maskulin a feminin, následuje však poněkud neobvykle vokativ singuláru. Další pořadí pádů: akuzativ sg. maskulin a feminin, nominativ sg. neuter, genitiv sg., dativ sg., lokál sg., instrumentál sg., nominativ a vokativ pl. maskulin a feminin, nominativ-akuzativ pl. neuter, a dále stejně jako u singuláru genitiv, dativ, lokál, instrumentál plurálu. Výklad uzavírají duálové koncovky nominativu-akuzativu, genitivu-lokálu a dativu-instrumentálu. Pastrnek také upozorňuje na to, jaké pádové koncovky příslušely jednotlivým kmenům.

Ve výkladu autor pokračuje popisem deklinace, který je, opět z dnešního pohledu netradičně, zakončen pojednáním o příslovcích, částicích a spojkách, tedy nesklonných slovních druzích. Dalším oddílem je konjugační systém a v úplném závěru publikace nalezneme ukázky ze starých rukopisů.

2.2. Josef Kurz

Josef Kurz je známý především jako profesor Filozofické fakulty brněnské univerzity, kam přišel v roce 1945 jako nástupce Bohuslava Havránka. Věnoval se oboru paleoslovenistiky a kromě toho komparatistice obecně slovanské, byzantsko-slovanské a balkanologické. Za dobu svého vědeckého působení publikoval velké množství jazykovědných prací. Mimořádným přínosem pro další výzkum staroslověnštiny i slavistiky je jeho lexikografická práce, jakožto hlavního redaktora a koordinátora akademického *Slovníku jazyka staroslověnského*. Velkou pozornost věnoval také výzkumu staroslověnské syntaxe, která byla i náplní některých Kurzových odborných seminářů. Výsledkem jeho pedagogické činnosti je také dodnes používaná učebnice *Učebnice jazyka staroslověnského*.

2.2.1. Učebnice jazyka staroslověnského

Josef Kurz se v úvodu své učebnice věnuje vývoji staroslověštiny, společnému vývoji současných slovanských jazyků a jejich vzájemnému vztahu. Jako většina ostatních gramatik před samotným pojednáním o jazyce zmiňuje historická data o příchodu soluňských bratří a jejich misii. Poté Kurz stručně pojednává o obecné charakteristice staroslověštiny; začíná hláskoslovím, následuje tvarosloví a poté výklad o slovanském písmu a staroslověnských památkách.

Po úvodu najdeme v učebnici tentokrát už podrobný výklad tvarosloví. Popis deklinace a konjugace je doplněn tabulkami paradigmatických tvarů, textovými ukázkami s rozбором a také cvičeními. V závěru se Kurz vrací k hláskosloví, jež shrnuje a doplňuje. Problematika syntaxe je pojata poměrně stručně, neboť jak sám autor uvádí, musel některé části gramatického výkladu omezit, aby skriptum nebylo příliš rozsáhlé.¹⁹

2.3. Radoslav Večerka

Radoslav Večerka vystudoval Filozofickou fakultu Masarykovy univerzity v Brně, kde byl žákem, mimo jiné, Josefa Kurze, Václava Machka, Františka Trávníčka a dalších významných odborníků. Jako profesor zaměřil Večerka svůj výzkum na staroslověštinu. Paleoslovenistiku chápe „ne jako studium jen samotného jazyka, ale mnohem širě – i jako výzkum literární tvorby a celé duchovní kultury starých Slovanů“.²⁰ Jako lingvista se Večerka uplatnil především v oblasti lexikologie a lexikografie, ale také syntaxe. Pokračoval tak v práci svého učitele Josefa Kurze. Syntaxi věnoval Večerka velké vědecké úsilí, které vyústilo do monumentální pětidílné monografie *Altkirchenslavische (altbulgarische) Syntax* vydávané od roku 1989 ve Freiburgu a Brně. Jedná se o synchronní popis syntaktické stavby nejstarších památek se stylistickou a žánrovou diferenciací. Významné jsou také jeho práce o historii slovanské jazykovědy. Večerka je váženým a uznávaným slavistou v českém prostředí i v zahraničí, a to nejen ve

¹⁹ Srov. Kurz, J.: *Učebnice jazyka staroslověnského*. Praha 1969, s. 3.

²⁰ Žaža, S.: Radoslav Večerka – vita et opera. In: *Příspěvky ke slovanské filologii*. Brno 1999, s. 6.

slovanských zemích. Kromě vědecké činnosti je Večerka zaníceným pedagogem a významnou měrou se podílí na vydávání skript a studijních materiálů.

2.3.1. Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků

Jedním z Večerkových stěžejních studijních materiálů je *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků*, zatím poslední vydaná učebnice staroslověnštiny a velmi rozšířená příručka užívaná studenty staroslověnštiny na českých vysokých školách, jež je přepracovaným a rozšířeným vydáním *Staroslověnštiny* z roku 1984. Večerкова učebnice má dvě části. První z nich je uvedení do srovnávací jazykovědy, konkrétně se jedná o představení praslovanštiny a charakteristiku slovanských jazyků. Tuto část Večerka začíná popisem shod slovanských jazyků, zejména lexikálních a morfologických, a jejich genezí. Ve výkladu o praslovanštině je více prostoru věnováno hláskosloví, morfologie je pojata poměrně stručně (mnohem podrobněji je pak zpracována morfologie v oddíle věnovaném staroslověnštině), Večerka vysvětluje základní pojmy kořen, kmen, koncovka a s tím spojený vývoj deklinačního systému a dělení podle „kmenů“. Pozornost je věnována také syntaxi, slovní zásobě a v závěru nářečnímu štěpení praslovanštiny.

Druhá část učebnice je věnována staroslověnštině. Autor nejprve popisuje vznik nejstaršího slovanského jazyka v historických souvislostech, misii Konstantina a Metoděje a zrod nejstarších slovanských literárních památek. Vlastní výklad o jazyce začíná grafikou, fonetikou a fonologií, včetně poměrně rozsáhlé kapitoly věnované hláskovým alternacím. Následuje oddíl morfologický rozdělený na flexi jmen a flexi sloves, syntax a celou učebnici uzavírá krátká kapitola věnovaná lexikologii staroslověnštiny.

2.4. Štěpán Kuřbakin

Štěpán Kuřbakin byl slavista, ukrajinista a rusista, profesor charkovské univerzity, člen a korespondent Ruské akademie věd a Akademie věd Sovětského svazu. Po změně politických poměrů v Rusku žil a pracoval od roku 1920 v Jugoslávii. Co se týče metodologického zaměření, zastával komparativně-historický přístup k lingvistice. Pracoval v oblasti rekonstrukce praslovanštiny, staroslověnštiny a byl aktivním členem Bělehradského lingvistického kroužku sjednoceného kolem časopisů *Jižní filologie slovanské* a *Náš jazyk*.

2.4.1. Mluvnice jazyka staroslověnského

Kuřbakinova gramatika, na rozdíl např. od Leskienovy, neklade tolik důraz na historickosrovnávací aspekt, ale věnuje „zvýšenou pozornost složce filologické, stavu v památkách a otázce lokálních a časových redakcí nejstaršího slovanského spisovného jazyka“.²¹

Autor výklad o staroslověnštině začíná zešíroka a obecně zařazením a rozdělením slovanských jazyků a jejich vztahem k praslovanštině. Nechybí samozřejmě pojednání o cyrilometodějské misii související se vznikem staroslověnštiny, slovanského písma a prvních písemných památek. Těm, jakožto pramenům pro sestavení mluvnice staroslověnštiny, je věnován samostatný, poměrně rozsáhlý oddíl. Po tomto úvodu se Kuřbakin věnuje jednotlivým jazykovým plánům. Hláskosloví je rozděleno na dvě části, nejdříve se uživatelé gramatiky seznámí s praslovanským a jihoslovanským hláskovým systémem, poté s fonetickou soustavou „jazyka Cyrilova a Metodějova a staroslověnských nářečí v 10.-11. století“.²² Výklad je doprovázen konkrétními příklady z textů staroslověnských památek. Hláskosloví je popsáno velmi podrobně, stejně tak i tvarosloví, jehož část zabývající se deklinačním systémem, bude podrobněji analyzována dále. Nechybí ani oddíl syntaktický, proti předchozím dvěma plánům je však jeho popis velmi stručný. Lexikologii však v Kuřbakinově gramatice nenajdeme.

²¹ Večerka, R.: *Jazyky v komparaci I*. Praha 2008, s. 163.

²² Kuřbakin, Š.: *Mluvnice jazyka staroslověnského*. Praha 1948, s. 16.

2.5. Nikolaj Sergejevič Trubeckoj

Nikolaj Trubeckoj je jeden ze zakladatelů a čelních představitelů Pražského lingvistického kroužku. Pocházel ze staré ruské aristokratické rodiny a mluví se o něm jako o zázračném dítěti. Již v mladém věku se začal věnovat vědě, zpočátku etnografii, ale brzy se jeho zájem přesunul k lingvistice. Kvůli ruské revoluci byl donucen opustit svou vlast. Nějakou dobu pak působil na sofijské univerzitě a od roku 1922 pak na jako profesor slovanské jazykovědy na univerzitě vídeňské, kde jeho předchůdci byli Miklošič, Jagić či Vondrák. Trubeckoj je většinou zmiňován především v souvislosti s Pražským lingvistickým kroužkem, s nímž začal spolupracovat, když byl požádán, aby se spolu s dalšími předními lingvisty podílel na vznikající monografii o slovanském fonologickém systému.²³ Přestože je Trubeckoj znám především pro svou převratnou teorii fonologických protikladů a jako zakladatel moderní fonologie, významné bylo i jeho dílo slavistické.

Trubeckoj se rozhodl popsat fonologickou a morfonologickou soustavu staroslověnštiny. Na tomto úkolu, principech obecné lingvistiky a fonologie a na zkoumání fonologických systémů nejrůznějších jazyků pak pracoval až do své smrti, která následovala brzy po jeho zatčení a výsledku gestapem.²⁴ Z Trubeckého větších prací, které byly téměř dokončeny a připraveny k tisku, zůstala jen jeho fonologie a staroslověnská gramatika, avšak ani jeden rukopis nebyl dokončen úplně. V gramatice zůstal například rozpracován oddíl o slovesných tvarech a tvoření slov. Nicméně i v této formě patří toto dílo mezi nejlepší meziválečné slavistické práce.²⁵

²³ Srov. Hamm, J.: N. S. Trubetzkoy, Altkirchenslavische Grammatik. In: *Slovo: časopis Staroslavenskog instituta*. Rujan 1955, s. 90.

²⁴ Srov. Vachek, J.: *Prolegomena k dějinám pražské školy jazykovědné*. Jinočany 1999, s. 46.

²⁵ Srov. Hamm, J.: N. S. Trubetzkoy, Altkirchenslavische Grammatik. In: *Slovo: časopis Staroslavenskog instituta*. Rujan 1955, s. 91.

2.5.1. Altkirchenslavische Grammatik

V předmluvě své *Altkirchenslavische Grammatik* Trubeckoj vyjmenovává předchozí vydané gramatiky staroslověnštiny (Fortunatov, Łoś, Lehr-Splawiński, Ułaszyn, van Wijk, Diels, Kuľbakin) a uvádí, že on se k sepsání staroslověnské gramatiky rozhodl proto, že ani jednu z příruček tohoto jazyka nepovažuje za uspokojující. Všechny předchozí práce byly podle Trubeckého psány „filologicky“ nebo „indogermanisticky“²⁶ a opomíjí obecnou jazykovědu a moderní jazykovědnou teorii. Tento nedostatek projevující se ve všech částech staroslověnské gramatiky zabraňuje rozdělení diachronního a synchronního přístupu a pochopení systému jako takového. Z tohoto důvodu lingvisté, kteří berou v úvahu moderní jazykovědnou teorii, nemohou takové příručky používat.²⁷

V popisu hláskosloví předchozích gramatik chybělo zohlednění základů moderní fonologie. Podle Trubeckého je staroslověnština jazyk, který dodržuje fonologická pravidla, protože to byl jazyk knižní. Hláskoslovné varianty, které se objevují v textech, mohly vzniknout při přepisování textů a spontánně tak odrážet dialekt pisatele, nebo písaře, který text přepisoval. V tvarosloví se zase objevovalo příliš archaických tvarů a málo paradigmát, která byla ve staroslověnštině produktivní a která jsou ve většině slovanských jazyků produktivní dodnes. Kromě toho předchozí gramatiky od sebe dostatečně neoddělovaly jednotlivé části morfologie.

Ve své práci si Trubeckoj stanovil za cíl zrekonstruovat staroslověnský fonologický a morfologický systém podle moderních zásad. Připouští, že nauku o hláskosloví podává jinak, než byla dosud pojímána v předchozích staroslověnských gramatikách, a že možná mnoho slavistů bude rozčarováných. On ale staví na přísně racionálních metodách a údajích, které se nachází ve zdrojích, z nichž čerpá, tj. ve staroslověnských památkách. Staroslověnským jazykem pak Trubeckoj rozumí jazyk tzv. kanonických památek. Na základě údajů, které poskytují nalezené staroslověnské památky, se snaží vytvořit fonologický systém dialektu, kterým se mluvilo v Soluni a okolí v 9. století.

²⁶ Srov. Trubeckoj, N.S.: *Altkirchenslavische Grammatik.. Schrift-, Laut- und Formensystem..* Graz – Wien – Köln 1968, s. 7.

²⁷ Srov. tamtéž.

(Tvrdí, že Konstantin jako základ pro staroslověnštinu použil řecký dialekt *koine*.²⁸) Tento nejstarší jazyk pak nazývá pracírkevněslovanský.²⁹

V další části se autor věnuje písmu a jeho původu. Potom přichází na řadu popis hláskosloví, tvarosloví a v závěru příručky nalezneme kapitolu o tvoření slov.

2.6. Josip Hamm

Josip Hamm byl chorvatský slavista, který vystudoval slavistiku a germanistiku na Filozofické fakultě v Záhřebu. Jeho významným dílem je *Gramatika staroslověnského jazyka*, jejíž první vydání vyšlo roku 1947. Téhož roku vyšla i *Čítanka staroslověnského jazyka* se slovníčkem. Po druhé světové válce se Hamm stal lektorem polského jazyka na univerzitě v Záhřebu a přednášel slovanskou filologii a staroslověnštinu. Jako hostující profesor přednášel v Londýně a Oxfordu, později se stal profesorem a vedoucím katedry slavistiky na Filozofické fakultě ve Vídni a také ředitelem Institutu slovanských studií.

Napsal četné práce ze slovanské srovnávací gramatiky, podílel se například na přípravě společného slovanského jazykového atlasu. Věnoval se hojně i staroslověnštině, kromě sepsání gramatiky tohoto jazyka se zajímal především o hlaholské písemnictví a textově analyzoval chorvátsko-hlaholské spisy. Josip Hamm byl jedním z předních slavistů druhé poloviny 20. století, který svou vědeckou činností významně ovlivnil vývoj studia kroatistiky a slavistiky.

2.6.1. Staroslavenska gramatika

Hamm v předmluvě své gramatiky zmiňuje práce Vaillanta, Seliščeva a Trubeckého, které vyšli mezi prvním a druhým vydáním popisované příručky.

Jak Hamm říká, strukturalistický přístup k popisu staroslověnštiny může být zajímavý, ale pokud je jazyk brán izolovaně bez odkazů na jeho vývoj, minulý i pozdější, nemůže takový popis uspokojit ty, kteří chtějí vědět něco o minulosti

²⁸ Srov. tamtéž, s. 130.

²⁹ V české slavistice se používá spíše označení prastaroslavěnština či prastaroslavěnský jazyk.

tohoto jazyka, a chtěli by se o něm něco naučit.³⁰ Proto před vzorem strukturalistických prací, které upřednostňují synchronní pohled na jazyk, dává Hamm přednost inspiraci srovnávací gramatikou Tadeusze Lehra-Splawinského, po jehož vzoru chce v rámci výkladu ukazovat vývoj a vzájemné vztahy slovanských jazyků.

Velmi rozsáhlý úvod začíná historií Slovanů, prvními zprávami o nich a rozdělením slovanských kmenů. Tím přechází Hamm k rozpadu praslovanštiny a hláskovým změnám v tomto období. Od společného jazyka se dostává k písmu, které stálo u počátků slovanské písemnosti, jež je také popsána. Nechybí ani zmínka o Cyrilu a Metodějovi, včetně obsahu legend *Život Konstantinův* a *Život Metodějův* a komentáře k nim. Následuje pojednání o slovanské liturgii a užívání staroslověnských textů v Čechách a na Moravě, v Polsku, v Panonii, u východních Slovanů, v Bulharsku a Makedonii, Srbsku a Chorvatsku. Další kapitolu úvodu tvoří obecný výklad o jazyce starých Slovanů a různé způsoby jeho pojmenování. Následuje výčet dochovaných staroslověnských památek, jež jsou již dlouhé roky využívány jako zdroj pro poznání tohoto jazyka a jako prameny pro vědecké bádání.

Druhou částí publikace, jen o málo rozsáhlejší než úvod, je vlastní gramatika. Nejdříve je představena abeceda, poté zde nalezneme hláskosloví. Zvlášť se Hamm věnuje vokalickému a konsonantickému systému staroslověnštiny na základě praslovanštiny. Nejdříve je představena výslovnost jednotlivých hlásek a poté je popsán jejich vývoj. Následuje tvarosloví a syntax, jež je nejstručnější částí celé gramatiky. Lexikologie v Hammově gramatice chybí.

2.7. Horace Grey Lunt

Horace Grey Lunt byl profesorem slavistiky na Harvardské univerzitě. Přestože mu bylo doporučeno, aby se raději věnoval němčině než ruštině, nevzdal se svého koníčku a dnes je považován za jednoho z předních světových slavistů. Roku

³⁰ Srov. Hamm, J.: *Staroslavenska gramatika*. Zagreb 1957, s. V.

1946 se setkal s Romanem Jakobsonem, který významně ovlivnil jeho kariéru. Lunt strávil rok na pražské univerzitě, kde studoval češtinu, a poté spolu s Jakobsonem zamířil na Harvardskou univerzitu, kde pracoval jako asistent na nově založené katedře slavistiky. Lunt se ve své vědecké práci zaměřil na vytvoření materiálů k výuce ruštiny a staroslověnštiny, jež je základním kamenem k poznání slovanských jazyků. Výsledkem jsou publikace *Old Church Slavonic Grammar* (1955) a *Fundamentals of Russian* (1957). *Old Church Slavonic Grammar* „remains one of the best OCS grammars in any language because of its comprehensive coverage, its clarity of explanation, and its rich exemplification.“³¹ Lunt se zajímal i o ostatní slovanské jazyky, jež dokazuje například vydání gramatiky makedonštiny.

2.7.1. Old Church Slavonic Grammar

Luntova *Old Church Slavonic Grammar* si klade za cíl v plnosti představit staroslověnský jazyk deskriptivním synchronním popisem, jež metodologicky vychází ze strukturalismu. Pokud je to potřebné, nevyhýbá se však ani zmínkám o poznatcích historické a srovnávací lingvistiky, aby vysvětlil některé vývojové jevy. Gramatika je určena především studentům, z nichž většina nemá důkladné znalosti lingvistické teorie, proto byla pedagogická jasnost a srozumitelnost upřednostněna před stručností formálního popisu.

Předtím než se začne Lunt věnovat samotnému jazyku, představuje uživatelům příručky historické souvislosti – misii Konstantina a Metoděje a vznik nejstarších literárních památek psaných staroslověnsky. Po tomto historickém úvodu následuje výklad o písmu Slovanů, hláskosloví, deklinaci, konjugaci a závěr tvoří kapitola nazvaná *Poznámky k syntaxi*. Celkově je Luntova gramatika velmi přehledná a snadno se v ní orientuje.

³¹ „*Old Church Slavonic Grammar* je díky svému komplexnímu zaměření, srozumitelnému výkladu a bohaté exemplifikaci stále jednou z nejlepších gramatik staroslověnštiny napsaných v jakémkoliv jazyce (překlad Eva Nezvalová).“ Srov. Chaput, P. R., Halle, M., Keenan, E. L., Flier, M. S.: Horace Gray Lunt II. In: *Harvard Gazette* [online]. 24. 5. 2012 [cit. 25. 3. 2013]. Dostupné z: <http://news.harvard.edu/gazette/story/2012/05/horace-gray-lunt-ii/>

2.8. Leszek Moszyński

Leszek Moszyński byl významným polským slavistou. Nejdříve se věnoval polonistice v historickém a srovnávacím aspektu, ale postupem času se zaměřil především na paleoslovenistiku. Nejvíce času věnoval studiu *Kodexu Zografského*. Této památce věnoval Moszynski velké množství statí a článků, jeho analýzou otevřel nový pohled na genezi staroslověnštiny jako jazyka spisovného a literárního. Svým dílem se zaměřil na zkoumání gramatické stavby staroslověnštiny.

2.8.1. Wstęp do filologii słowiańskiej

Moszyńského publikace není jen gramatikou staroslověnštiny, ale je to široce pojatý výklad o počátcích slovanského jazyka a písemnictví obsahující také poznatky historické a srovnávací gramatiky. Autor totiž vychází z názoru, že kurz slavistiky je třeba začít od základů a všechny termíny důkladně vysvětlit.³² Hlavní důraz je kladen na výklad procesů probíhajících v jazyce a jejich interpretaci, paradigmaty jsou odsunuta na druhou pozici.

V první kapitole se autor věnuje písmu. Již zde je patrná šíře, s jakou Moszyński výklad pojímá. Začíná latinkou, přes řeckou abecedu se dostává k cyrilici a nakonec hlaholici. V další kapitole se věnuje historii slovanských národů a jejich sousedů, včetně příchodu Konstantina a Metoděje na Velkou Moravu. Ke slovu se dostávají i staroslověnské texty, po nich následuje fonetika a fonologie praslovanštiny, poté morfologie a poslední část je věnována církevní slovanštině a dialektům praslovanštiny.

³² Srov. Moszyński, L.: *Wstęp do filologii słowiańskiej*. Warszawa 1984, s. 5.

3. Zpracování deklinace ve vybraných gramatikách staroslověnštiny

3.1. *František Pastrnek: Tvarosloví jazyka staroslověnského*

Jak bylo zmíněno, Pastrnkovo *Tvarosloví jazyka staroslověnského* začíná etymologickým výkladem pádových koncovek, po němž následuje kapitola věnovaná skloňování. Morfologickou teorii Pastrnek téměř nevysvětluje, pouze vyjmenovává, jaké byly ve staroslověnštině pády, rod a číslo a že rozlišujeme tři typy skloňování – jmenné, zájmenné a složené. Po velmi stručném úvodu následují jednotlivé deklinační typy rozdělené podle kmenů, opět bez vysvětlování, komentářů o tom, co je kmen, či spekulaci, zda upřednostnit princip rodový či kmenový.

První popsanou skupinou jsou tradičně o-kmeny, k nimž jsou přiřazeny i jo-kmeny jako jejich měkká varianta. K záznamu deklinačních paradigmat je použita cyrilice, pokud se různí zápis v cyrilici a transliterovaný zápis z hlaholice, jsou uvedeny obě varianty.

Skloňovacími vzory o-kmenů jsou *рѣвъ, вогъ* pro maskulina a *лѣто* pro neutra, jo-kmeny mužského rodu mají vzory *краи, конь, отъць, мжжь*, a středního rodu *поле, сзньмиште* a *знаменьє*. Analogicky jsou zpracovány a-kmeny se vzory *жена, слоуга* a *волѣ (волѣ), доуша* pro ja-kmeny, označené jako měkké a-kmeny. Po uvedení tvarů jednotlivých vzorů, následují poznámky a komentář k jednotlivým pádům. Kromě toho Pastrnek uvádí konkrétní příklady z hlaholských rukopisných památek, které se tvarově odlišují od reprezentativních vzorových paradigmat. Jedná o rozdílné koncovky v některých rukopisech, alternace souhlásek či skloňování jmen řeckého původu.

Další probíranou skupinou jsou u-kmeny, které ovšem Pastrnek označuje jako ѡ-kmeny, jejich vzorem je slovo *сзинъ*. Přestože do této skupiny náleží omezený počet slov, Pastrnek je nevyjmenovává, omezuje se stejně jako u předchozích

skupin jen na komentář k jednotlivým tvarům. I-kmeny, jak je běžně známe, jsou nazvány Ъ-kmeny se vzory *пѣтъ* pro maskulina a *кость* pro feminina. Y-kmeny se vzorem *црѣкъзи* dnes známe pod označením Ъv-kmeny. U této skupiny již Pastrnek uvádí všechny doložené příklady, a to *црѣкъзи*, *люѣзи*, *прѣлюѣзи*, *неплодзи*, *свекрѣзи*, *смокъзи*, *боукъзи*, *цѣлзи*, *локзи*, *жрѣнзи*, *хорѣжѣзи*, a *бръдзи*. Souhláskové kmeny jsou označovány tak, jak jsme zvyklí podle dnešního úzu, i vzory jsou stále stejné *камзи*, *има* pro n-kmeny a *тѣло* pro s-kmeny. Úplné paradigma r-kmenů ani nt-kmenů zde nenalezneme, Pastrnek uvádí pouze doložené tvary slov *мати* a *дѣшти*, a pak *отроча*, *жрѣба*, *осъла*, *кляса*, *объча*.

Po podstatných jménech přichází na řadu jmenné skloňování přídavných jmen a participií. Přídavná jména se skloňují jako o-kmeny, jo-kmeny, a-kmeny a ja-kmeny, není tedy uvedeno jejich paradigma. Po přídavných jménech následuje oddíl věnovaný číslovkám, zřejmě proto, že „první čtyři základní číslovky považují se syntakticky za přídavná jména a shodují se s příslušnými jmény“.³³ Dále Pastrnek popisuje, podle kterých vzorů se skloňují jednotlivé základní číslovky, a uvádí paradigma číslovek *трѣ* a *четъирѣ*. Deklinace osobních zájmen je reprezentována paradigmaty zájmen *азъ*, *тъи* a zvrátého zájmena *сѧ*, rodových zájmen pak paradigmaty *тъз*, *онъз*, *мон*, *къин* a *сѧ*. Výklad deklinace je uzavřen složenou adjektivní flexí prezentovanou paradigmaty slov *добръзи* a *вѣшънънѧ*.

3.2. Josef Kurz: Učebnice jazyka staroslověnského

Kapitola *Tvarosloví* je v Kurzově *Učebnici jazyka staroslověnského* značně obsáhlá, v podstatě tvoří převážnou část učebnice, což je dáno také tím, že je gramatický výklad doplněn cvičeními. Necelá polovina kapitoly zabývající se morfologií je pak věnována skloňování. Autor začíná popisem deklinace obecně –

³³ Pastrnek, F.: *Tvarosloví jazyka staroslověnského s úvodem a ukázkami*. Praha 1912, s. 59.

rozlišuje skloňování jmenné, skloňování zájmen osobních, skloňování zájmen neosobních, rodových a skloňování složené; dále uvádí výčet pádů a poté se v detailním popisu zabývá substantivy. Co se týče kritérií pro dělení substantiv, Kurz považuje za vhodné kombinovat princip kmenový i rodový, protože „rozdíly jmen, založené na činiteli formálním, na zakončení kmene slova, se totiž ve starých stádiích slovanských jazyků zčásti ještě projevovaly a nepodlehly ještě zcela vyrovnání podle rodů“.³⁴

Ve zpracování deklinace se Kurz přiklání k dělení podle kmenů s přihlédnutím k rodu, na základě něhož rozlišuje pět deklinačních typů. Nazývá je jednoduše skloňování první, druhé atd.³⁵ Do prvního skloňování řadí o-kmeny a jo-kmeny se vzory *rabъ, mоѡъ, lѣto, pole*, druhý typ skloňování mají u-kmeny se vzorem *synъ*, třetí i-kmeny, pro něž používá vzory *pоtъ* pro maskulina a *kostъ* pro feminina, čtvrtý typ skloňování patří a-kmenům a ja-kmenům, jejich vzory jsou *žena, sluga, duša, junоша, bogyni, ladiji, sоdii* a konečně do pátého typu patří bývalé souhláskové kmeny. Vzory pro poslední skloňovací typ jsou *kamy, imѣ, crѣky, mati, slovo, otročѣ*.

V další části kapitoly pak Kurz podrobněji rozvádí jednotlivé deklinační typy, v tabulkách uvádí paradigmata vzorů, které jsou zapisovány cyrilicí. V poznámkách jsou vzory znovu zopakovány a opatřeny českým překladem.

U prvního deklinačního typu nalezneme kromě vzorů použitých v úvodním přehledu ještě maskulina *vragъ, vlъkъ, grѣchъ, krajъ, žrѣbijъ, konъ, otъcъ* a neutra *lѣto, igo, věko, sъnъmište, srъdъce, znamenije*. U-kmeny nejsou příliš početnou skupinou, jejich paradigma je reprezentováno pouze vzorem *synъ*, dále jsou jen uvedena slova, jež je možno do této skupiny zařadit: *domъ, polъ, volъ, mirъ, činъ, medъ, sanъ*. Totéž platí i pro třetí deklinační typ, kde je ale v tabulce navíc uvedeno paradigma slova *ljudъje*. Dalšími příklady i-kmenové deklinace jsou maskulina *gvozďъ, golъbъ, gospodъ, gostъ, drъkolъ, zvěrъ, zѣtъ, lakъtъ, malomoštъ, nogъtъ, pečatъ, tatъ, tьstъ, črъvъ, oglъ* a z feminin *vъsъ, dvъri, solъ, jadъ, danъ, pѣsnъ, žiznъ, myslъ, gъslъ, sъmrъtъ, děti, krěpostъ, bujestъ* aj. Co se

³⁴ Kurz, J.: *Učebnice jazyka staroslověnského*. Praha 1969, s. 33.

³⁵ Srov. tamtéž.

týče čtvrtého deklinačního typu, tedy a-kmenů a ja-kmenů, vzory uvedené v tabulce odpovídají vzorům prezentovaným v úvodním přehledu jen z části. Navíc se objevují vzory *rōka*, *volja*, *děvica* a *rabynii*, naopak chybí předtím uvedené *junoša*, *bogyni* a *ladiji*. V tabulce posledního deklinačního najdeme navíc vzory *krъvъ*, *dъnъ* a *graždane*.

Dalším oddílem morfologického výkladu jsou zájmena. Hned na úvod kapitoly je v tabulce uvedeno paradigma osobních zájmen азъ, тѣи a zvratného zájmena сѧ, poté následují poznámky k tomuto paradigmatu. Další tabulka reprezentuje skloňování zájmen тѣ (та, то), *jъ (*ja, *je), нашъ (наша, наше), бѣсѣ (бѣса, бѣсе), сѣ (си, се), кѣи, кѣто, чѣто.

Dalším oddílem jsou adjektiva. Jejich jmenné skloňování může být tvrdé nebo měkké a Kurz vyjmenovává formanty, jimiž se jednotlivé typy tvoří. U složené deklinace adjektiv je uvedeno opět paradigma v tabulce se vzory добръин, добраѣ, добреѡе, ништин, ништаѣ, ниште (tvary jsou uvedeny jak v hlaholské transkripci, tak v přepisu z cyrilice). V rámci adjektivní deklinace uvádí Kurz i tvary komparativu a skloňování participií. Posledním oddílem kapitoly věnované skloňování jsou číslovky. Tabulkové paradigma najdeme pouze pro číslovky трѣи a четъире, u ostatních je uvedeno pouze, podle kterého vzoru se skloňují.

3.3. Radoslav Večerka: *Staroslověňština v kontextu slovanských jazyků*

Večerkova *Staroslověňština v kontextu slovanských jazyků* je nejnovější příručkou studia staroslověňštiny v českém prostředí. Jak napovídá její název, učebnice klade důraz na vývoj slovanských jazyků, jejich historický kontext a také vzájemný vliv. Zkoumání společného základu slovanských jazyků je důležité pro jejich hlubší poznání a pochopení různých anomálií, či výjimek, které jsou v synchronním pohledu těžko vysvětlitelné. Večerka se snaží o celistvý pohled na danou problematiku, pokud je to potřebné, jednotlivé hláskoslovné i morfologické

jevy sleduje do nejstaršího období, aby uživatelům příručky umožnil co nejširší pohled na danou problematiku.

Deklinace, která je předmětem této diplomové práce, je ve Večerkové *Staroslověštině v kontextu slovanských jazyků* první kapitolou celku věnovaného morfologii. Před samotnou prezentací paradigmát Večerka ve formě úvodních poznámek vysvětluje, že „jmennou deklinací se ve staroslověštině vyjadřovala kategorie pádu a kategorie mluvnického čísla. U adjektiv v širokém smyslu (tj. u adjektiv, participií, adjektivních zájmen a adjektivních číslovek) se vyjadřovala flexivními koncovkami kategorie mluvnického rodu (maskulinum, femininum a neutrum), jakožto kategorie kongruenční, kdežto u substantiv (substantivních zájmen a substantivních číslovek) byl mluvnický rod kategorií lexikální.“³⁶

V přehledu staroslověnských deklinačních paradigmát užívá Večerka dělení podle původních kmenů, neboť v deklinaci jmen se v staroslověštině stále ještě jako určující uplatňoval princip kmenový. Pro jednotlivé skloňovací typy se užívá tradičních označení postihujících genezi, původ, nikoliv faktický staroslověnský stav, v němž je už výchozí podoba kmene zastřena. Staroslověština reprezentuje ve flexi jmen ještě velmi dobře pozdně praslovanský stav, jen s některými lokálními zvláštnostmi spjatými s jejím jihoslovanským a balkánským původem.³⁷

Vzhledem k tomu, že Večerka se snaží o komplexní popis staroslověštiny a jejího vývoje, jak bylo zmíněno výše, vychází při popisu jmenné flexe z původního kmenového principu, který má kořeny v indoevropštině. Již v dřívější v kapitole věnované praslovanštině vysvětluje pojmy kořen, kmenotvorná přípona a kmen, který vzniká jejich spojením. V této kapitole se také stručně věnuje vývoji slovanského deklinačního systému a vysvětlení, proč se někdy skloňovací typy označují jako kmeny.

Kořen označuje Večerka jako nositele lexikálního významu. Kmenotvorná přípona (hláskový útvar připínající se ke kořeni) má funkci sémanticky modifikovat základní význam kořene. Během vývoje praslovanštiny došlo „k tzv. ‚ztrátě pojmu o kmeni‘ neboli k fúzi, a to jednak v důsledku hláskových změn,

³⁶ Večerka, R.: *Staroslověština v kontextu slovanských jazyků*. Olomouc - Praha 2006, s. 139.

³⁷ Srov. tamtéž.

které nastaly na švu starého kořene a kmenotvorné přípony a kmenotvorné přípony a staré koncovky, jednak v souvislosti s významovým otřením starých kmenotvorných přípon.³⁸ Různost skloňovacích typů tedy vznikla z původní různosti kmenotvorných přípon.

Vedle principu kmenového se v praslovanském deklinačním systému uplatňovalo i rozlišování rodů, to se však určujícím faktorem ve vývoji jmenného skloňování stalo až v historickém vývoji slovanských jazyků.³⁹ Protože Večerka klade důraz právě na původ a vývoj staroslověnštiny, čili uplatňuje diachronní pohled, dává přednost třídění paradigmát na základě kmenového principu, kdežto princip rodový by se jako hlavní kritérium uplatnil spíše při synchronním pohledu na staroslověnštinu.

Podstatná jména rozděluje Večerka do 11 skupin podle původního kmene a ty pak dále dělí podle rodů. Pro každý deklinační typ uvádí v přehledných tabulkách úplná paradigmata vzorových slov, která jsou poté doplněna poznámkami, v nichž jsou komentovány a vysvětleny morfologické jevy. Staroslověnská slova i jednotlivé hlásky či skupiny hlásek jsou zapisovány jak cyrilicí, tak latinkou, někdy Večerka uvádí jejich český překlad, ovšem ne vždy. Tato slova pak demonstrují popisované morfologické jevy. U kmenů, k nimž náleží pouze omezený počet slov, Večerka uvádí konkrétní příklady, popřípadě všechna slova patřící do této skupiny.

Použité vzory jednotlivých deklinačních paradigmát jsou uvedeny v následující tabulce.

³⁸ Večerka, R.: *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků*. Olomouc – Praha 2006, s. 44.

³⁹ Srov. tamtéž.

Tabulka 1: Vzory deklinačních paradigmat ve *Staroslověnině* v kontextu slovanských jazyků

o-kmeny	РАБЪ, ЛѢТО
io-kmeny	МЖЖЬ, СЗНЬМИШТЕ
a-kmeny	ЖЕНА
ja-kmeny	ДОУША
i-kmeny	КОСТЬ, ПЖТЬ
u-kmeny	СЗИНЪ
n-kmeny	КАМЪ, ИМА
(n)t-kmeny	ОТРОЧА
s-kmeny	ТѢЛО
zv-kmeny	ЦРЬКЪ
r-kmeny	МАТИ

Hláskové alternace v některých pádech o-kmenů vzniklé první a druhou palatalizací velár demonstruje Večerka na slovech вѣкъ, вѣръ a доуѣ, splývání o-kmenů a u-kmenů, jež se odráží už v některých staroslověnských památkách, na slovech адамъ a opět доуѣ. V poznámkách k io-kmenům vysvětluje jejich původ oddělením od o-kmenů v důsledku praslovanských přehlásek a uvádí přípony, podle nichž lze slova k této skupině přiřadit, včetně několika příkladů (оучитель, мзитарь, отьць, кзнась). Uvedené příklady však užívá funkčně k demonstraci koncovek odlišných od těch uvedených ve vzorovém paradigmatu. Zmiňuje se také o skupině iio-kmenů, které se od io-kmenů již ve staroslověnině odlišovaly. U a-kmenů jsou opět demonstrovány hláskové alternace podle zákona

o druhé palatalizaci velár, a to na příkladech рѣка, слоуга, моуга. Podobně jako u io-kmenů je vysvětlen vznik ia-kmenů a najdeme i zmínku o iia-kmenech. U skupin, které nejsou početně příliš zastoupeny, uvádí Večerka slova, která sem lze zařadit. Příklady jsou v tomto případě psány latinkou a přeloženy do češtiny. I-kmeny mužského rodu: *gvozdъ, golъbъ, gostъ, drъkolъ, zvěrъ, zětъ, lakъtъ, lъdъje, malomoštъ, nogъtъ, pečatъ, tatъ, tьstъ, črъnъ*, a také slovo *gospodъ*, které se skloňuje jako i-kmen jen v některých pádech; u-kmeny: *domъ, polъ, volъ, medъ, mirъ, činъ, sanъ, vrъchъ*; n-kmeny: *plamy, remenъ, stepenъ, jelenъ, korenъ, jěčъmenъ, dьnъ, graždaninъ, vrěmę, plemę, brěmę, sěmę, pismę, čišme*; (n)t-kmeny: neutra označující jména mláďat *agnę, žrěbę, kozьlę, osьlę*; s-kmeny: *slovo, nebo, čudo, divo, kolo, drěvo, istesa, lice, oko, ucho*; ъv-kmeny: *svekry, ljuby, brady, buky, chorogy, smoky, žrъny, neplody, krъnъ*; r-kmeny: pouze *mati, dьšti*.

Další kapitola je věnována zájmenné flexi. Najdeme zde opět tabulky s přehledem skloňování bezrodých zájmen азъ, тъи, мъи, въи a zvratného zájmena, rodových zájmen, které mají většinou o-kmenové nebo a-kmenové skloňování (vzor тъ, та, то), nebo také io-kmenové či ia-kmenové (vzor *jъ, *ja, *je); zvláštní skloňování pak mají zájmena чьто, съ, къин, каю, кою.

Po zájmenech následuje oddíl věnovaný adjektivům. Jmenná deklinace adjektiv je totožná se substantivní, např. *dobrъ* jako *rabъ*, *dobra* jako *žena*, *dobro* jako *lěto*, *ništъ* jako *mъžъ*, *ništa* jako *duša*, *nište* jako *sъnъmište*. Složené skloňování adjektiv najdeme opět v tabulce, demonstrováno vzory добръин, добрая, доброю pro typ tvrdý a ништин, ништаю, ништею pro typ měkký. Kromě uvedení tvarů Večerka vysvětluje vznik a vývoj složené adjektivní deklinace a její funkci ve srovnání s funkcí jmenných tvarů adjektiv. Dále se věnuje komparativu a poté číslovkám.

3.4. Štěpán Kuřbakin: *Mluvnice jazyka staroslověnského*

Obecné charakteristice morfologie staroslověnštiny věnuje Kuřbakin jen několik řádek, kde zmiňuje pouze že „tvarosloví jazyka staroslověnského jest – stejně jako hláskosloví – podobné tvarosloví praslovanskému“.⁴⁰

Na rozdíl od Večerky a Kurze, dává Kuřbakin přednost dělení deklinace na základě principu rodového a teprve v rámci každého rodu, rozlišuje jednotlivé kmeny: „Celkový přehled jmenného skloňování v stsl. dovoluje tvrditi, že rodový princip v postupném přeskupování prasl. typů skloňovacích počal působiti již v nářečích 9.–11. stol. Proto jest nejpřirozenější probírat skloňování jmenné v stsl. *ve skupinách podle rodu* a teprve v těchto skupinách rozeznávati staré typy *podle kmenů*.“⁴¹ Pro Kuřbakina je tedy rozhodující současný stav staroslověnštiny, neopomíjí však zcela ani diachronní hledisko a předchozí fáze jejího vývoje. Kapitulu věnovanou deklinačnímu systému začíná popisem sjednocování koncovek některých kmenů, dále se pak již věnuje konkrétním deklinačním paradigmátům. U každé skupiny uvádí příklady slov, která do ní náleží. Příklady jsou psány výlučně cyrilicí a není uveden jejich překlad do češtiny. Je tak na uživateli příručky, aby využil slovníku či jiných zdrojů, pokud některým slovům nerozumí.

Podstatná jména mužského rodu

V rámci maskulin se Kuřbakin nejdříve věnuje společně o-kmenům a u-kmenům, přičemž na o-kmeny, jakožto početnější skupinu, je kladen větší důraz. Příklady slov patřících do o-kmenové deklinace mužského rodu jsou: *богъ, вѣгъ, влѣдъ, влѣскъ, боръ, бродъ, вратъ, пьсъ, прѣхъ, столъ, трѣсъ* (substantiva s tematickým vokálem o/e), dále pak *животъ, потъ, сѣвѣдокъ, избѣитъкъ, наставѣникъ, острогъ, ковьчегъ, даръ, миръ, коуръ, одръ, сѣверъ, вечеръ, калъ, козьлъ, орълъ, храмъ, дѣмъ, срамъ, влѣзъ, члѣнъ, плѣнъ, сѣнъ, господинъ, гражданинъ* (substantiva se sufixy -to-, -ko-, -go-, -ro-, -tro-, -lo-, -mo-, -no-, -ino-).

⁴⁰ Kuřbakin, Š.: *Mluvnice jazyka staroslověnského*. Praha 1948, s. 88.

⁴¹ Tamtéž, s. 90.

Protože u-kmeny postupně splynuly s o-kmeny a tím zanikly, je zcela pochopitelné, že jsou tyto dvě skupiny spojeny. Kul'bakin také poukazuje na to, že u-kmeny mužského rodu byly již v praslovanštině nepříliš početnou skupinou a „lze je jen ztěžka určitě stanovití“.⁴² V staroslověnských památkách jsou podle něj hranice mezi skloňováním o-kmenů a u-kmenů značně setřeny, proto o příkladech, které používá jako příklady u-kmenů, netvrdí jednoznačně, že jimi jsou, ale že „lze mít za to, že do nečetné skupiny u-kmenů patří“.⁴³ Příklady u-kmenových substantiv jsou *czinz*, *meaz*, *leaz*, *domz*. Rozdíly v o-kmenové a u-kmenové deklinaci ukazuje Kul'bakin na paradigmatech vzorových slov *rabz* a *czinz*.

Druhou skupinou v rámci maskulin jsou jo-kmeny. Kul'bakin krátce vysvětluje jejich původ, kdy v indoevropštině tvořily jednu skupinu s o-kmeny, ale vlivem hláskových změn způsobených hláskou *j* se sblížili se skloňováním i-kmenů. Jejich deklinačním vzorem je *конь*.

Další uvedené příklady jo-kmenů: *вои*, *вои*, *оуқрои*, *люבודѣи*, *сѣпърь*, *стражь*, *вождь*, *конь*, *врачь*, *вепрь*, *красель*, *мзитарь*, *рзиварь*, *вратарь*, *дѣлатель*, *приматель*, *сзвѣдѣтель*, *тажатель*, *властель*, *жатель*, *ходатаи*.

Jako zvláštní skupinu vyděluje Kul'bakin kmeny mužského rodu zakončené na *-o-* po palatálních souhláskách *c* a *dz*, vzniklých třetí palatalizací.⁴⁴ Tato původně o-kmenová substantiva se sblížila s jo-kmeny, avšak v akuzativu plurálu mají *-ę* místo *-y* a v lokálu singuláru i plurálu *-i* místo *-ě*. Deklinační paradigma těchto substantiv je demonstrováno na vzorech *отъць* a *кзнась*.

Další skupinou jsou i-kmeny, které se liší od jo-kmenů i typu *отъць* tím, že před koncovým *-ь* v nominativu singuláru jsou nepalatální souhlásky, kdežto u jo-kmenů palatální. Původní *k*, *g*, u i-kmenů se nemohlo změnit v *c*, *dz* jako

⁴² Kul'bakin, Š.: *Mluvnice jazyka staroslověnského*. Praha 1948, s. 91.

⁴³ Tamtéž.

⁴⁴ Tamtéž, s. 98.

u slov typu отъць, protože se první palatalizací změnilo na č, ž.⁴⁵ Jejich vzorem je пжть.

Příklady i-kmenů: волъ, гвоздь, голжь, господъ, гостъ, грзтанъ, дрьколь, зѣбрь, затъ, лакзтъ, медвѣдь, ногзтъ, огнь, печать, пжтъ, татъ, тьстъ, оушидь, чрьбъ, жгль. Po i-kmenech následují souhláskové kmeny. Jedná se o nepočetnou skupinu substantiv s kmenem na -n-, kam náležejí slova jako дьн-, камен-, корен-, пламен-, ремеьн-, степен-, љлен-. Kul'bakin sem řadí také tvary plurálu maskulin, která mají v singuláru příponu -ino- a označují stav a národní nebo místní příslušnost osob, jako např. волѣринъ, властелинъ nebo jména vlastní, např. роуминъ, жидовинъ.

Dále Kul'bakin poukazuje na to, že „v nom. sg. neuchovala všechna substantiva mužského rodu souhláskového kmene staré koncovky -y (z -ōn nebo ōns, nejasné); některá velmi záhy přijala tvar ak. sg. za tvar nominativní: камъ, дьнь, ремеьнь, степень, корень“.⁴⁶

Posledním deklinačním typem jsou a-kmeny. Přestože k nim náleží především feminina a pouze nepočetná skupina maskulin, věnuje Kul'bakin i této skupině samostatný oddíl. Řadí sem substantiva s příponou -a (слоуга, владѣка, жжика, ближика, старѣшина, воѣвода, оуѣница, ѣдьца, сѣчьца, винопинца, чародѣница), s příponou -ja (-ija) (дрѣдѣля, предзтеча, юноша, балли, вѣтии) a s příponou -čija (ловьчии, крзмьчии, сокачии, корабьчии apod.). Deklinačním vzorem této skupiny je воѣвода.

Závěrečná a značně rozsáhlá část oddílu substantiv mužského rodu je věnována vzájemnému vlivu o-kmenů, jo-kmenů, i-kmenů a kmenů souhláskových. Kul'bakin poukazuje na shodné tvary v paradigmatech deklinačních typů a na

⁴⁵ Srov. Kul'bakin, Š.: *Mluvnice jazyka staroslověnského*. Praha 1948, s. 99.

⁴⁶ Tamtéž, s. 101.

příkladech dokládá sbližování jednotlivých skupin a ovlivňování jedné druhou. Za příčinu tohoto jevu považuje shodný gramatický rod.⁴⁷

Podstatná jména středního rodu

První skupinou, které se Kuľbakin v rámci substantiv středního rodu věnuje, jsou stejně jako u maskulin o-kmeny, protože se jedná o skupinu nejpočetnější. Použité příklady slov z této skupiny: вѣко, гнѣздо, иго, масо, перо, село, блато, длато, ѡто, пжто, врата, злато, жито, цѣсарьство, рождѣство, грѣзо, кадило, крило, ѡзеро, число, масло, колѣно, сѣно, стегно, зрьно.

Jo-kmenům středního rodu Kuľbakin příliš pozornosti nevěnuje, uvádí pouze několik příkladů (поле, море, жже, ложе, бръниѣ, вѣиѣ, копие, каменниѣ). Deklinačním vzorem o-kmenů je село a jo-kmenů поле a знаменниѣ.

Přestože s-kmeny také nejsou příliš početnou skupinou (чюдес-, лютес-, колес-, небес-, словес-, дивес-, истес-, очес-, оушес-), věnuje se Kuľbakin celkem podrobně jednotlivým koncovkám, jejich změnám a vlivům, které na ně působily. Různé tvary demonstruje na četných příkladech staroslověnských památek. Za deklinační vzor s-kmenů zvolil Kuľbakin слово. Poslední skupinou v rámci substantiv středního rodu jsou n-kmeny (имен-, врьмен-, чисмен-, писмен-, сѣмен-, племен-, слѣмен-, тѣмен-) a nt-kmeny (агнат-, жрѣбат-, клюсат-, козьлат-, осьлат-, овьчат-, отрочат-). Jako vzory jsou použita slova има a отроча.

Podstatná jména ženského rodu

Nejpočetnější skupinou ženského rodu jsou a-kmeny, u kterých „se dokonale uchovalo původní skloňování, poněvadž se lišily svými zvláštními koncovkami ode všech ostatních.“⁴⁸

⁴⁷ Srov. Kuľbakin, Š.: *Mluvnice jazyka staroslověnského*. Praha 1948, s. 102.

⁴⁸ Тамтѣж, s. 117.

Příklady slov této skupiny jsou: бѣда, вода, жена, сѣзда, братѣна (братѣна), боуѣна, волѣна, земля, доуѣна, богѣна, господѣна, грьдѣна apod. Mezi příklady jsou i slova jako *zemlja* nebo *duša*, tedy ja-kmeny, Kul'bakin ovšem tuto skupinu vůbec nezmiňuje, pouze v jedné poznámce: „komparativní tvary žen. rodu a participia přes. i min. čin. skloňují se jako ja-kmeny“.⁴⁹ Jako deklinační vzory užívá жена a земля.

Skupina i-kmenů ženského rodu je také poměrně početná, patří sem бѣда, водоносѣ, бѣсѣ, врьбѣ, вѣдѣ, дѣврь, жалѣ, зльчѣ, непзѣ, капѣ, ковѣ, конѣ, мѣдѣ, мзишѣ, пропадѣ, рѣчѣ, хотѣ, тварѣ, костѣ, мьстѣ, моштѣ, паматѣ, сластѣ, властѣ, завистѣ a jako zvláštní skupinu označuje Kul'bakin podstatná jména „se složeným sufixem -ostъ“⁵⁰: благостѣ, боуѣстѣ, кротостѣ, милостѣ apod. Deklinačním vzorem i-kmenů je костѣ. Zvláštní oddíl je věnován i souhláskovým kmenům ženského rodu, přestože sem patří „jen dvě substantiva s kmenem *mater-* a s kmenem *dbšter-*“.⁵¹ Zvlášť je vyděluje proto, že si zachovala vlastní skloňování a byla spojena některými zvláštními koncovkami. Deklinační paradigma je demonstrováno slovem мати. Poslední skupinou jsou pak u-kmeny, kterých ale v ženském rodě není mnoho. Patří sem: боуѣки, бѣдѣки, жрьѣки, локѣки, люѣки, хоржѣки, црьѣки, цѣлѣки. Jejich deklinačním vzorem je црьѣки.

V rámci jmenné deklinace se Kul'bakin zabývá i jmenným skloňováním přídavných jmen, jež jsou probírána spolu s podstatnými jmény, dále pak skloňováním komparativu a participií a nakonec číslovky.

V dalším oddíle se autor věnuje skloňování zájmennému. Nejdříve je to deklinace osobních zájmen азѣ, тѣи, мѣи, вѣи a zvrátneho zájmena са. Druhým typem této deklinace je skloňování zájmen neosobních reprezentované vzory тѣи, та, то a (иже), (ѣже), (ѡже), která se skloňují podle o-kmenů a jo-kmenů. Zvlášť je

⁴⁹ Kul'bakin, Š.: *Mluvnice jazyka staroslověnského*. Praha 1948, s. 118.

⁵⁰ Tamtéž, s. 119.

⁵¹ Tamtéž, s. 120.

uvedeno skloňování zájmen *что, кѣм, съ а въсь*. Jako poslední se Kuřbakin věnuje složené adjektivní deklinaci.

3.5. Nikolaj Trubeckoj: *Altkirchenslavische Grammatik*

V úvodu kapitoly věnované morfologii, jíž předchází oddíl morfonologický, kde jsou zpracovány vokální, prosodické i konsonantické hláskové alternace, autor uvádí, že ke zkoumání staroslověnštiny není k dispozici dostatečné množství materiálu, proto se musíme spokojit s popisem, který nacházíme v nalezených památkách, přičemž správný obraz o tvarosloví lze získat jen tehdy, když je sledován stupeň produktivity jednotlivých forem.⁵²

V dalším výkladu autor v jednom odstavci velmi stručně pokračuje popisem morfologické teorie. Zmiňuje pouze, že gramatika se dělí na dvě části, tvarosloví a slovtvorbu a že flektivní formy se rozlišují na deklinované a konjugované. Pro deklinaci bylo důležité rozlišení pádů, ty autor dělí na přímé a nepřímé, ale mnohem důležitějším hlediskem pro dělení deklinace je rod. Všechna slova, která lze skloňovat, se dělí do dvou skupin – na slova s rodem přirozeným a syntaktickým, tedy určeným determinujícím členem. Podle toho se rozdělují deklinační paradigmatata.

Trubeckoj rozlišuje čtyři typy deklinace: složenou, pronominální, dvojčlennou nominální (*zweigestaltige*) a jednočlennou nominální (*eingestaltige*), z nichž první tři byly zcela produktivní, ve čtvrté byla produktivní jen feminina.⁵³ Všechny tyto deklinační typy jsou relativně pravidelné, kromě nich však ještě vyděluje zvlášť osobní a reflexivní zájmena, která mají deklinaci nepravidelnou a nelze je zařadit do žádné z předchozích skupin. V další části kapitoly se autor jednotlivým typům věnuje podrobně.

⁵² Srov. Trubeckoj, N.S.: *Altkirchenslavische Grammatik.. Schrift-, Laut- und Formensystem*. Graz – Wien – Köln 1968, s. 114.

⁵³ Srov. tamtéž, s. 117.

Začíná dvojčlennou deklinací, kterou dále dělí na nominální, pronominální, složenou a smíšenou (zájmennou). Nejdříve najdeme tabulku s koncovkami nominální dvojčlenné deklinace. Ta je rozdělena na dvě části – tvrdou a měkkou deklinaci. Když porovnáme Trubeckého přístup s prezentací deklinace, jak ji běžně známe dnes, například z Večerkovy učebnice, zjistíme, že dvojčlenné deklinaci prvního typu odpovídá deklinace o-kmenů a a-kmenů, druhému typu pak jo-kmenová a ja-kmenová. Tabulku s koncovkami doplňují poznámky týkající se hláskových alternací (*duxъ, noga* atd.), slovech typu *ladii* a poznámky k tvarům v některých památkách. Potom následuje výčet nepravidelností a odchylek, jako jsou a-kmeny mužského rodu či u-kmeny, dále pak směšování u-kmenových koncovek a o-kmenových koncovek a na závěr vznik dublet. Posledním oddílem této části je tvoření vokativu. Následuje tabulka s koncovkami pronominální dvojčlenné deklinace následovaná opět výčtem odchylek, po ní podle stejného schématu složená deklinace a nakonec smíšená deklinace, v níž se spojují předchozí tři typy. Poslední typ je představen na paradigmatu zájmena *kyi* (autor tentokrát uvádí celé paradigma, nejen koncovky).

Jednočlenná deklinace je rozdělena na nominální a anomální.⁵⁴ Nominální deklinace odpovídá i-kmenům a Trubeckoj o ní dále mluví jako o normální variantě (normale Spielart). Anomální varianta zahrnuje konsonantické kmeny a některé číslovky (*četyre, desęť*).

Dalším typem, který autor představuje, je smíšená deklinace. Smíšenou ji nazývá proto, že zahrnuje tvary, patřící do jedné či druhé nominální deklinace. Posledním prezentovaným deklinačním typem je deklinace bezrodých osobních zájmen a zvratného zájmena *sę*.

V dodatku k deklinaci autor stručně pojednává o rozdílu mezi deklinací a slovotvorbou a o pronominálních adverbích místa a času. Kapitola věnovaná deklinaci není dokončena, protože v rukopisu chyběly některé strany.

⁵⁴ Srov. Trubeckoj, N.S.: *Altkirchenslavische Grammatik.. Schrift-, Laut- und Formensystem*. Graz – Wien – Köln 1968, s. 139-141.

3.6. Horace G. Lunt: Old Church Slavonic Grammar

V úvodu kapitoly věnované deklinačnímu systému staroslověnštiny Lunt podrobně vysvětluje základní pojmy jako číslo, pád, rod, kmen, kořen, přípona atd., ale také jak lze podle koncovky a zakončení kmene rozeznat rod. Autor uvádí přehlednou tabulku koncovek ve všech pádech, číslech i rodech, ovšem pouze pro o-kmeny, jo-kmeny, a-kmeny a ja-kmeny, tedy produktivní, nejčastěji zastoupené skupiny, které považuje za standardní. Lunt tuto deklinaci nazývá dvojčlenná deklinace (twofold declension).⁵⁵ Jednu skupinu tvoří feminina, druhou společně maskulina a neutra. Každou ze skupin pak dělí na tvrdou a měkkou: „The hard feminines are called for historical reasons *a*-stems, the soft are *ja*-stems. Similarly the masculines and neuters are *o*-stems (hard) and *jo*-stems or *je*-stems (soft).“⁵⁶ V tabulce jsou koncovky tvrdé a měkké deklinace odděleny lomítkem. Nalezneme zde také koncovky u-kmenové deklinace, jež jsou prezentovány jako výjimečné, nepravidelné tvary o-kmenů: „Masculine nouns indicating persons may have beside the regular *-u* ending of dat. sg. alternative *-ovi/-evi*: *synu/synovi* ‘son’, *vraču/vračevi* ‘doctor’.“⁵⁷ Drobným písmem, jako doplňková informace, je pak uvedeno, že některá maskulina s jednoslabičným kmenem mohou mít v genitivu nebo lokálu singuláru koncovku kromě běžného *-a* nebo *-ě* koncovku *-u*.⁵⁸ Jedná se o slova *volъ*, *darъ*, *domъ*, *rodъ*, *synъ*, *vrъchъ*, *glasъ*, *grъmъ*, *dlъgъ*, *medъ*, *mirъ*, *polъ*, *činъ* apod. Tyto „alternativní“ koncovky označuje Lunt jako pozůstatky původně samostatné deklinace, která je ovšem jako nezávislé paradigma ztracená již v praslovanštině a není zřejmé, která slova k této skupině patřila.⁵⁹

V další části kapitoly se Lunt zabývá „nepravidelnostmi a odchylkami od standardu“, jak by se mohlo na první pohled jevit. Mezi takové „zvláštnosti“ staroslověnštiny patří například hláskové alternace typu *roka* - *ročě*, *noga* - *nozě*

⁵⁵ Srov. Lunt, H. G.: *Old Church Slavonic Grammar*. 'S-Gravenhage 1968, s. 44.

⁵⁶ „Tvrdá feminina jsou z historických důvodů nazývána a-kmeny, měkká jsou ja-kmeny. Podobně maskulina a neutra jsou o-kmeny (tvrdé) a jo-kmeny nebo je-kmeny (měkké).“ (překlad Eva Nezvalová), tamtéž, s. 45.

⁵⁷ „Maskulina označující osoby mohou mít kromě pravidelné koncovky dat. sg. *-u* alternativní *-ovi/-evi*: *synu/synovi*, *vraču/vračevi*.“ (překlad Eva Nezvalová), tamtéž, s. 46.

⁵⁸ Srov. tamtéž.

⁵⁹ Srov. tamtéž, s. 47.

apod., zvlášť se Lunt věnuje i tvoření vokativu, který není uveden v tabulce spolu s ostatními pády. Další „výjimku“ tvoří a-kmeny mužského rodu, jako *vладыка, слуга, junоша, предѣтеча, оѣика, ubiica* atd., „which belong formally to the feminine declension nevertheless have masculine gender because they signify grown male persons“⁶⁰ nebo tvary nominativu singuláru některých feminin končící na -i místo -a, včetně všech substantiv se sufixem -ynj- (*rabynji, bogynji, pustynji*). Tento výklad je funkční a dalo by se říci nutný, protože studenti, jejichž mateřským jazykem není některý z jazyků slovanských, vnímají uvedené jevy jako „výjimky“ či „odchyly“, přestože z historického hlediska je možné je vysvětlit.

Po výkladu pak následují tabulky s deklinačními paradigmaty pro každý rod zvlášť. Vzory jsou nejprve uvedeny v latince s překladem do angličtiny, jednotlivé tvary v tabulce jsou pak psány cyrilicí. Pořadí pádů zvolil Lunt následující: nominativ, akuzativ, genitiv, lokál, dativ, instrumentál a jako poslední vokativ. Deklinační vzory uvádí následující tabulka.

Tabulka 2: Vzory deklinačních paradigm v *Old Church Slavonic Grammar*

	Maskulina	Neutra	Feminina
tvrdé kmeny	ГРАДЪ, ЧЛОВѢКЪ	МѢСТО	ЖЕНА
měkké kmeny	МЖЖЬ, ОТЬЦЬ	СРЪДЫЦЕ, ЗНАМЕНЬЕ	ДОУША, СЖДЪИ

Podobným způsobem je zpracována i jmenná deklinace adjektiv, která je opět rozdělena na tvrdou (vzor *новъ*) a měkkou (vzor *ништъ*), včetně komparativu a participií. U pronominální flexe, stejně jako předtím u nominální, Lunt nejdříve uvádí pouze koncovky, později pak celé paradigma zájmen *тъ, нашь, кѣто, чѣто*, a **ѣ*. Složené skloňování označuje jako přibližný ekvivalent anglického určitého

⁶⁰ „Formálně patří k ženské deklinaci, nicméně jsou mužského rodu, protože označují dospělé osoby mužského pohlaví.“ (překlad Eva Nezvalová), Lunt, H. G.: *Old Church Slavonic Grammar*. 'S-Gravenhage 1968, s. 47.

členu⁶¹ a opět uvádí nejprve pouze koncovky ve všech pádech a poté paradigma vzorů *novyi* a *ništi*.

Po adjektivech a zájmenech se Lunt vrací opět k podstatným jménům a představuje tzv. jednoduchou deklinaci (simple declension). Tu opět dělí na dva typy – pravidelný produktivní, kam řadí i-kmeny, jejichž vzory jsou *kostь* a *potь*, a nepravidelný typ, kam řadí slova *дѣнь*, *korenь*, *remenь*, *elenь*, *plamenь* (*plamy*), *kamenь* (*kamy*), dále pak dlouhé u-kmeny (ѣv-kmeny) *ljuby*, *crьky*, *neplody*, *smoky*, *svekry*, *loky*, *brady*, *žrьny*, *cěly*, *xorogy*, *krьvь*, r-kmeny *mati*, *dьšti*, n- a s-kmeny *vrěmę*, *brěmę*, *čišme*, *imę*, *pismę*, *plemę*, *otročę*, *agnę*, *ovьčę*, *kozьlę*, *žrěbę*; *slovo*. V závěru kapitoly se Lunt vrací opět k zájmenům, tentokrát osobním.

3.7. Josip Hamm: *Staroslavenska gramatika*

Kapitolu věnovanou tvarosloví začíná Hamm obecným pojednáním o staroslověnině. Pro dnešní dobu má staroslověnština dvojí význam, jednak pro vědu, protože umožňuje poznat slovanskou minulost a nejstarší literární památky, jednak praktický; je klíčem k poznávání ostatních slovanských jazyků a jejich literatury.⁶² Hamm volí kombinaci obou přístupů, synchronního i diachronního, kromě rekonstrukce starších forem na základě praindoevropštiny a zkoumání tvarů, které jsou pozůstatkem z této doby, se chce zaměřit na živou dynamiku jazyka, protože to je pro dokonalejší poznání moderních slovanských jazyků důležitější. Před pojednáním o genezi a formách předchozích stádií jazyka, tedy dává přednost zkoumání těch tvarů, které byly ve staroslověnině produktivní, jak uvádí v úvodu kapitoly věnované morfologii.⁶³ Stejně tak se nechce příliš zabývat ani novými tvary, jež se teprve začínaly prosazovat. Tímto tvrzením ovšem Hamm poněkud odporuje svým slovům v předmluvě,⁶⁴ že bude odkazovat na

⁶¹ Srov. Lunt, H. G.: *Old Church Slavonic Grammar*. 'S-Gravenhage 1968, s. 55.

⁶² Srov. Hamm, J.: *Staroslavenka gramatika*. Zagreb 1963, s. 113.

⁶³ Srov. tamtéž, s. 113.

⁶⁴ Srov. tamtéž, s. V.

gramatiku Lehra-Spławińskiego a představovat vývoj jazyka. Deklarované zaměření na produktivní prvky v jazyce odkazuje spíše na gramatiku Nikolaje Trubeckého, pro něhož byla produktivita pro popis systému klíčová.

Po obecném úvodu k tvarosloví, kde Hamm vyložil svůj metodologický přístup, následuje kapitola o podstatných jménech. Nejprve Hamm srovnává praslovanštinu s praindoevropštinou a vysvětluje odlišnosti, jako sedm pádů ve staroslověnštině proti osmi praindoevropským nebo nedochovaní atematických podstatných jmen. Hamm zmiňuje tři typy deklinace – nominální, pronominální a složenou, z nichž nominální se dělí na samohláskovou a souhláskovou, ovšem vzápětí toto dělení na historickém základě odmítá, a to hlavně z toho důvodu, že ve staroslověnštině již není výchozí podoba kmene zřetelná a bez znalostí historické a srovnávací gramatiky lze těžko pochopit, proč určitý tvar patří k určitému kmeni. Jako argument proti popisu jazyka na historickém základě užívá slova Baudouina de Courtenaye, že holohlavý stařec může těžko požadovat, aby měl znovu černé vlasy, jen proto, že je kdysi míval.⁶⁵ Při popisu deklinace vychází z dělení podstatných jmen na základě rodu, zachovává ovšem i historický přístup; deklinaci nejproduktivnějších kmenů označuje jako hlavní, a tu pak dělí na nepalatální (o-kmeny, a-kmeny) a palatální (jo-kmeny, ja-kmeny), po vzoru strukturalistů Trubeckého a Lunta. Kromě hlavní deklinace u podstatných jmen každého rodu uvádí i ostatní deklinační typy podle původních kmenů.

Vzory jednotlivých deklinačních typů uvádí následující tabulka.

⁶⁵ Srov. Hamm, J.: *Staroslavenka gramatika*. Zagreb 1963, s. 114.

Tabulka 3: Vzory deklinačních paradigmat v *Staroslavenské gramatice*

	Mužský rod	Střední rod	Ženský rod
hlavní nepalatální (o-, a-kmeny)	БОГЪ, РАБЪ, ВЛЪКЪ	СЕЛО, МѢСТО, ВѢКО	ЖЕНА, РЖКА, НОГА
hlavní palatální (io-, ia-kmeny)	БРАЧЬ, ОТЬЦЬ, КРАИ	ПОЛЕ, ЛИЦЕ, ОУЧЕНЬЕ	ДОУША, ЗЕМЛЯ, БОГЪИНИ
u-kmeny	СЪИЗЪ		
i-kmeny	ПЖТЬ		КОСТЬ
n-kmeny	КАМЪИ		
s-kmeny		СЛОВО	
n- a t-kmeny		ИМА, ОТРОЧА	
r-kmeny			МАТИ
v-kmeny			СВЕКРЪИ

Výklad staroslověnského deklinačního systému začíná hlavní deklinací mužského rodu a vysvětlením, že obě hlavní deklinace (nepalatální i palatální) vycházejí z původních praindoevropských o-kmenů, pouze v prvním případě -o následovalo po nepalatální souhlásce a v druhém po palatální, proto se nazývají io-kmeny. Stejně tak je tomu v případě a-kmenů a ja-kmenů. Dále se věnuje genezi jednotlivých koncovek a uvádí jejich „předchůdce“ v praindoevropštině (např. $\bar{b} < *o-m$ atd.). Podobně vysvětluje i vznik tvarů u-kmenové deklinace (např. $\text{СЪИЗОНЕ} < *sūneus-es$).⁶⁶ K tomuto skloňovacímu typu Hamm řadí šest podstatných jmen: БОЛЪ, ПОЛЪ, ДОМЪ, МЕДЪ, СЪИЗЪ a ВРЪХЪ. Následující část výkladu je věnována sjednocování koncovek u-kmenové a o-kmenové deklinace a doplněna doklady ze staroslověnských památek. Hamm se zabývá také pozůstatky u-kmenové deklinace v současných slovanských jazycích a přidává příklady z moderní chorvatštiny, bulharštiny a polštiny. Jako nejkonzervativnější

⁶⁶ Srov. Hamm, J.: *Staroslavenska gramatika*. Zagreb 1963, s. 117.

v tomto směru (co se týče pozůstatků u-kmenového skloňování) označuje západoslovanské jazyky. I-kmeny mužského rodu netvořily příliš početnou skupinu, a tak Hamm vyjmenovává slova, která se lze zařadit: *pqtb, zverb, zętb, bolb, gvozdb, golqbb, gospodb, gostb, drьkolb, lakьtb, nogьtb, ognь, pečatb, tatb, tьstb, ušidb, črьvb, qglb, ljudbje*. Poté opět uvádí příklady z památek, kdy stejný rod a stejné zakončení nominativu a akuzativu singuláru vedly ke smíšení koncovek i-kmenových maskulin s koncovkami palatální a konsonantické deklinace. I-kmenové koncovky částečně přejaly i souhláskové n-kmeny mužského rodu, jež jsou taktéž uzavřenou skupinou slov obsahující *dьnb, kamy (kamenь), korenь, plamy (plamenь), remenь, stepenь, jelenь, grebenь, kremenь, jęčьmenь* a podstatná jména zakončená *-inь, -telь* a *-arb* (např. *učitelь, mytarь*). Předpokládaná koncovka *-y* se ve staroslověnských památkách zachovala pouze u dvou slov – *kamy* a *plamy*.

Hlavní deklinaci podstatných jmen středního rodu Hamm srovnává s dříve popsanou deklinací rodu mužského, od které se lišila pouze v některých pádech. Koncovky této deklinace nepodlehly vlivu u-kmenů a zachovaly se v některých pádech ve slovanských jazycích až do dnes.⁶⁷ Příklady Hamm uvádí z češtiny, polštiny, ruštiny a bulharštiny. U s-kmenů (*oko, ucho, nebo, slovo, čudo, divo, dřevo, kolo, l'uto, tělo, dělo, lice*) najdeme výčet původních tvarů, ze kterých vznikly a příklady z památek dokládající přejímání koncovek i-kmenů. Podobně je tomu u n-kmenů (*imę, bremę, vremę, plemę, slemę, semę, temę, čismę, pismę*) a nt-kmenů (*otročę, agnę, žrebę, kljuse, osьlę, kozьlę*), u nichž ani nejsou doloženy všechny tvary. Opět se dozvíme, co se s touto deklinací dělo v moderních slovanských jazycích.

Výklad o hlavní deklinaci ženského rodu začíná výčtem a-kmenových maskulin a pokračuje dalším vývojem a-kmenové a ja-kmenové deklinace s výčtem střidnic za praslovanské koncovky v moderních slovanských jazycích. Podobně je popsána i i-kmenová deklinace – odlišnost od mužských i-kmenů v instrumentálu singuláru a její další vývoj. Výklad o r-kmenech je velmi krátký, neboť do této skupiny náleží pouze dvě substantiva *мати* a *дзшти*, která si díky své sémantické

⁶⁷ Srov. Hamm, J.: *Staroslavenska gramatika*. Zagreb 1963, s. 122.

blízkosti udržela „vlastní kategorii“ ve všech staroslověnských památkách. Poměrně brzy ale podlehla vlivu i-kmenů, od kterých se výrazněji liší jen v několika pádech. Hamm odkazuje na Kul'bakina, podle něhož mohly být i-kmenové koncovky přijaty i při opisování textů.⁶⁸ Posledním deklinacním typem podstatných jmen jsou v-kmeny, které vznikly z původního dlouhého **ū* a patří sem kromě vzoru *свєкрѣ* ještě slova *воуки*, *бради*, *жрьни*, *локѣ*, *смоки*, *црьки*, *цѣли*, *хорѣ*, *неплоди* a *крѣвь*.

Po podstatných jménech následuje výklad o tvarech zájmen. Ta dělí Hamm do dvou skupin; první tvoří bezrodá zájmena – osobní *азъ*, *тъ*, *ми*, *ѣ* a zvrtné zájmeno *са*, spolu se zájmeny *кѣто*, *чѣто*, *никѣто*, *ничѣто*, *нѣкѣто* a *кѣждо*. Druhá skupina zájmen je rozdělena analogicky podle hlavní deklinace podstatných jmen na nepalatální (vzory *тѣ*, *то*, *та*) a druhá podskupina je nazvána „palatálně i ostale“⁶⁹. Zde je uvedena deklinace anaforických zájmen **и* (*иже*), **ѡ* (*ѡже*), **ѣ* (*ѣже*). Kromě toho uvádí ještě paradigmata zájmen *чѣто*, *кѣи*, *коѣ*, *каѡ*, *сѣ*, *се*, *си* a *вѣсь*, *вѣсе*, *вѣсѣ*. Podobně jako u podstatných jmen i u zájmen uvádí Hamm původní tvary, ze kterých vznikla a naznačuje jejich další vývoj.

Po zájmenech přichází na řadu popis deklinace přídavných jmen, jež se opět dělí na dvě skupiny – na neurčitou, neboli jednoduchou a určitou, neboli složenou.⁷⁰ Neurčitá adjektiva se skloňují podle nominální deklinace, jejich vzory jsou *босѣ*, *босо*, *боса*, *ништѣ*, *ништѣ*, *ништа*. Složené tvary adjektiv se využívaly, pokud přídavné jméno v atributu označovalo skutečnost, která byla již dříve zmíněna.⁷¹ Hamm tak podobně jako Lunt odkazuje na funkci složených tvarů adjektiv jako na jakýsi určitý člen.

⁶⁸ Srov. Hamm, J.: *Staroslavenska gramatika*. Zagreb 1963, s. 132.

⁶⁹ „Palatální a ostatní,“ (překlad Eva Nezvalová), tamtéž, s. 135.

⁷⁰ Srov. tamtéž, s. 139.

⁷¹ Srov. tamtéž.

Číslovky probírá Hamm ve dvou skupinách, nejdříve základní, potom řadové. Přiřazuje je k některému z výše zmíněných deklinačních typů a u číslovek vyšších než deset vysvětluje jejich tvoření a doplňuje je příklady.

3.8. Leszek Moszyński: *Wstęp do filologii słowiańskiej*

Moszyński se v kapitole *Morfologie* věnuje nejdříve obecnému pojednání o této disciplíně. Rozlišuje dvě základní složky morfologie, slovtvorbu a flexi a obě stručně charakterizuje. Vysvětluje základní termíny morfém, kořen, předpona, přípona, zmiňuje se také o etymologii a slovanských etymologických slovnících. Poté se vrací k afixům, popisuje jejich druhy, včetně zbytků infixů a jejich vlivu na polštinu, vysvětluje pojmy slovtvorná a tvarotvorná přípona, téma a kmen, koncovka; pracuje i s pojmem nulový morfém. Část věnovaná morfologické teorii je v porovnání s ostatními gramatikami sledovanými v této práci poměrně rozsáhlá. Po vysvětlení obecných pojmů přechází autor k podstatným jménům.

Nejprve pojednává o základních vlastnostech praslovanského systému podstatných jmen na základě praindoevropštiny. Výklad deklinačního systému začíná právě rekonstruovaným stavem v praindoevropštině: „Rzeczowniki pie. podzielić można na trzy zasadnicze grupy: formacje o temacie samogłoskowym, formacje o temacie spółgłoskowym i formacje atematyczne“.⁷² Skupina atematických podstatných jmen se ovšem do období praslovanštiny nedochovala a souhláskové kmeny byly silně omezeny. Kapitola pokračuje změnami v praslovanském období, zánikem některých kmenů a rozvojem rodového systému, vznikem kategorie životnosti, dále pak kategorií čísla a pozornost je věnována také jednotlivým pádům. V závěru kapitoly nalezneme v přehledných tabulkách paradigmata jednotlivých deklinačních typů, jichž Moszyński rozlišuje pět. Koncovky dělí Moszyński na původní a druhotné, u každého pádu uvádí i tvar v praindoevropštině. Vzory v tabulkách, stejně jako všechna ostatní

⁷² „Praindoevropská podstatná jména lze rozdělit do tří základních skupin: s kmenem samohláskovým, kmenem souhláskovým a atematickým“ (překlad Eva Nezvalová), Moszyński, L.: *Wstęp do filologii słowiańskiej*. Warszawa 1984, s. 211.

staroslověnská slova, jsou zapisována latinkou. U některých z nich je uveden polský překlad, ale není tomu tak u všech.

První skupinu tvoří o-kmeny, jejichž vzorem je *drugъ* pro mužský rod a *věko* pro střední rod a jo-kmeny se vzorem *mъžъ*. Druhou skupinou jsou a-kmeny a ja-kmeny se vzory *druga* a *duša*, u-kmeny mají vzor *synъ* a i-kmeny *gostъ*. Kromě toho uvádí Moszyński paradigma slova *svekry*, pozůstatku kmenů s původním dlouhým *ū*. Posledním deklinačním typem jsou souhláskové kmeny, reprezentovány vzorem *kamy*, v některých pádech se přidávají vzory *mati* a *imę*.

Paradigmata prezentovaná v tabulkách jsou doplněna výkladem o vývoji jednotlivých pádů, podobně jako u Pastrnka. Kromě toho ale k deklinaci nenajdeme žádné další komentáře.

Pro jmenné skloňování přídavných jmen představuje tvrdé vzory *dobrъ*, *dobra*, *dobro* (o-kmenové a a-kmenové skloňování) a měkké vzory *pěšъ*, *pěša*, *pěše* (jo-kmenové a ja-kmenové skloňování). Moszyński upozorňuje na adjektiva, která kdysi patřila k jiným deklinačním skupinám, než je uvedeno, což dokládá starými variantami slov, či příklady z jiných jazyků, např. slovo *sladъkъ* patřilo kdysi k u-kmenům (**soldus*) nebo staroslověnské *vysokъ*, jež patřilo původně k i-kmenové deklinaci (**vysi*). V balto-slovanském období se vyvinul nový typ adjektivní deklinace, nazývaný deklinace složená nebo zájmenná,⁷³ protože vznikla spojením přídavného jména a zájmena v jeden celek. Jako vzory složené deklinace jsou uvedeny *suxъjъ*, *suxaja* pro tvrdý typ a *pěšъjъ*, *pěšaja* pro měkký typ.

Co se týče skloňování číslovek, uvádí paradigma *jedinъ*, *trъje*, *četyre*. U flexe zájmen nejprve uvádí rekonstrukci tvarů zájmen *tъ*, *ta*, *to* v indoevropštině a praslovanštině. Dalším zájmena, jejichž paradigmata Moszyński uvádí, jsou zájmena *mojъ*, *moje*, *moja*, *nasъ*, *vasъ*, *kъjъ*, *koje*, *kaja*, *vъsъ*, *vъse*, *vъsa*.

⁷³ Srov. Moszyński, L.: *Wstęp do filologii słowiańskiej*. Warszawa 1984, s. 231.

3.9. Srovnání

Všechny sledované gramatiky staroslověnštiny kromě Trubeckého *Altkirchenslavische Grammatik* se shodují v tom, že neobsahují pouze gramatické a jazykové informace, ale v různé míře se věnují i popisu a dějinám staroslověnštiny, písmu a nejstarším literárním památkám. Zahrnují také historický exkurz do 9. století a popisují příchod bratrů Konstantina-Cyrila a Metoděje a jejich misii na Velké Moravě, neboť okolnosti vzniku staroslověnštiny a osudy jejích „tvůrců“ neodmyslitelně patří k výkladu o tomto jazyce. Trubeckoj se v tomto ohledu vymyká, protože se snažil o nový přístup k popisu staroslověnštiny postavený na synchronním zkoumání dané problematiky a chtěl se distancovat od prací svých předchůdců, kteří využívali poznatků historicko-srovnávací jazykovědy. Kromě popisu jednotlivých jazykových plánů věnuje Trubeckoj pozornost pouze slovanskému písmu a jeho vzniku, neboť to má přímou souvislost se staroslověnským jazykem. Jeho gramatika byla také pravděpodobně zamýšlena jako „čistě vědecká práce“, na rozdíl od ostatních, které byly určeny mimo jiné jako studijní příručky. V některých z nich didaktický charakter výrazně dominuje a ovlivňuje celou strukturu práce.

Dalším shodným znakem téměř všech gramatik je používání cyrilice. Všichni autoři, s výjimkou Moszyńského, cyrilici používají minimálně pro zápis paradigmát v tabulkách. Kurz dokonce uvádí dvojí podobu zápisu, včetně cyrilské transkripce z hlaholice. Většina autorů také uvádí překlady slov ze staroslověnštiny do jazyka gramatické příručky. Výjimkou je Pastrnek, Kul'bakín a Hamm.

Pravděpodobně jednou z prvních věcí, kterých si uživatel gramatické příručky všímá, když hledá informace o deklinaci, je zpracování paradigmát. Pro přehlednost se používají tabulky v nejrůznějším grafickém zpracování, které pomáhají uživateli najít požadovaný tvar, případně si paradigma zapamatovat. Jinak tomu není ani ve sledovaných gramatikách staroslověnského jazyka. Jedinou výjimkou je opět gramatika Nikolaje Trubeckého, kde sice najdeme tabulky, ale jsou v nich uvedeny pouze koncovky, nikoliv celá paradigmata vzorů. Výhodou tohoto zpracování je univerzalita, protože uvedené informace lze

aplikovat na více slovních druhů. Na druhou stranu však není příliš snadné se v Trubeckého gramatice orientovat, proto by například pro studenty byla obtížně použitelná jako učebnice.

Ostatní gramatiky se z větší části shodují i v používaných vzorech. Jejich přehled uvádí následující tabulka. Pro přehlednost a možnost srovnání byly vzory rozříděny do skupin podle původního kmene, přestože toto dělení nepoužívají všechny gramatiky (viz dále).

Jako vzory jsou zvolena krátká, snadno srozumitelná a frekventovaná slova, z nichž některá slouží v češtině jako deklinační vzory dodnes (*muž, žena, kost*). Jsou vybrána jak slova, při jejichž skloňování nedochází k hláskovým alternacím, např. *rabъ, mŏžъ, duša* apod., tak taková, u kterých již k alternacím dochází, aby je doplnila a prezentovala tvary, jichž se alternace týkají. Zejména Josef Kurz uvádí pro jednotlivé deklinační typy vzorů poměrně mnoho. Jak již bylo řečeno, všichni autoři používají vzory téměř shodné, pouze Lunt a Moszyński se poněkud odlišují. Luntova gramatika ve vzorech pro o-kmeny (*člověкъ, gradъ a město* – poslední dva jsou stejné jako v současné češtině možná i proto, že Lunt nějakou dobu strávil na univerzitě v Praze studiem českého jazyka) a Moszyński *drugъ, druga* pro o-kmeny a a-kmeny a jako jediný místo vzoru *kostъ* používá *gostъ*.

Tabulka 4: Srovnání vzorů deklinačních paradigmat

	Pastrnek	Kurz	Večerka	Kuľbakin	Lunt	Hamm	Moszyński
o-kmeny	рабѣз, богъ лѣто	рабѣз, брагъ, елькѣз, грьѣхъ лѣто, нго, еѣко	рабѣз лѣто	рабѣз, елькѣз село	гърадѣз, чловѣкѣз мѣсто	богъ, рабѣз, елькѣз село, мѣсто, еѣко	drugъ vĕko
jо-kmeny	краи, конь, отьць, мжжъ поле, сзньमितѣ, знаменъѣ	мжжъ, краи, конь, отьць жрьѣвини поле, сзньमितѣ, срьдъѣ	мжжъ сзньमितѣ	конь, краи отьць, кзназъ знаменъѣ	мжжъ, отьць срьдъѣ знаменъѣ	брачъ, отьць, краи ложе, поле, лице, оученъѣ	моѣъ
a-kmeny	жена слоуѣта	жена, ржка слоуѣта	жена	жена	жена	жена, ржка, нога	druga
ja-kmeny	болѣ, доуша	доуша, болѣ, рабѣзини сжъди	доуша	земля	доуша сжъди	доуша, земля богъзини	duša
u-kmeny	сзнь	сзнь	сзнь	сзнь	сзнь	сзнь	supъ
i-kmeny	пжть	пжть, людинѣ	пжть	пжть	пжть	пжть	gostъ
n-kmeny	кость	кость	кость	кость	кость	кость	kamy imĕ
(n)t-kmeny	камъзи има	камъзи, дънь, граждаѣ има	камъзи има	камъзи, дънь има	камъзи, дънь	камъзи, дънь има	
s-kmeny	отроча	отроча	отроча	отроча	отроча	отроча	
r-kmeny	тѣло	тѣло	тѣло	слово	слово	слово	mati
ъv-kmeny	мати	мати	мати	мати	мати	мати	
	цркъзи	цркъзи, крьбъ	цркъзи	цркъзи	цркъзи	свекръзи	svektу

Trubeckoj se ve své práci nesnaží o rekonstrukci stavu jednotlivých hlásek či tvarů v praslovanštině, nebo dokonce indoevropštině jako mnozí jeho předchůdci slavisté. Ve středu jeho zájmu je aktuální „živý“ jazyk, jak zůstal zachován v nalezených památkách. To se odráží i v popisu deklinace, kde Trubeckoj přichází s naprosto originálním přístupem. Nenajdeme zde žádnou zmínku o původním kmeni ani deklinační paradigmata, jak je běžně známe z gramatik a učebnic. V tabulkách Trubeckoj uvádí pouze koncovky a poté doplňuje jejich různé varianty a alternativy. Gramatický popis je založen na aktuálním stavu ve staroslověnských památkách a autor se vyhýbá vysvětlování vývoje a historického stavu. Proto jsou například slova, jež si ještě ve staroslověně zachovala u-kmenové koncovky, zařazena mezi odchylky (jak se jeví ze synchronního pohledu). Deklinaci Trubeckoj zpracovává jako celek, nevěnuje se zvlášť jednotlivým slovním druhům, jak je tomu v mnoha gramatických příručkách. Co se týče zápisu staroslověnských slov, používá většinou latinku, cyrilici pouze zřídka. Celkově je gramatika poměrně stručná, exaktní a abstraktní, nenajdeme zde žádné „zbytečné“ výklady.

Gramatikou Trubeckého a myšlenkami strukturalismu jsou ovlivněny i další dvě zahraniční práce, Luntova a zčásti Hammova.

Luntova gramatika je svou koncepcí a přístupem velmi podobná Trubeckého práci, neboť Lunt sám v předmluvě proklamuje, že gramatika je založena na strukturalistické metodologii.⁷⁴ Není ale tak striktně synchronní, stručná a vědecká jako práce Trubeckého, především proto, že byla určena studentům a bylo tedy nutné, jak autor také podotýká v předmluvě, výklad pedagogicky upravit, aby byl pro studenty srozumitelný.

Přestože se Lunt úplně nevyhýbá zmínkám o vývoji či předchozím stavu tvarů, přístup k popisu staroslověnské gramatiky je synchronní. Autor přejímá dělení deklinace, které představil Trubeckoj. Na rozdíl od něj však k tabulkám reprezentujícím koncovky jednotlivých deklinačních typů přidává i paradigmata vzorových slov. Stejně jako Trubeckoj nepoužívá tradiční pojmenování jako o-kmeny atd., jak je tomu ve většině ostatních příruček tohoto typu, pouze

⁷⁴ Srov. Lunt, H. G.: *Old Church Slavonic Grammar*. 'S-Gravenhage 1968, s. VII.

u jednoduché nominální deklinace zmiňuje, že je na historickém základě obvykle nazývána „*i-declension*“.⁷⁵

Josip Hamm se sice v předmluvě odvolává jako na inspirační zdroj na srovnávací gramatiku Tadeusze Lehra-Spławinského, protože při studiu staroslověnštiny je nutné sledovat i vývojové vztahy⁷⁶, zároveň ale několikrát historický přístup odmítá, např. když po vzoru Trubeckého říká, že je třeba při popisu staroslověnštiny zkoumat, to co bylo v jazyce živé a produktivní a ne to, co v něm přežívalo či se teprve začínalo tvořit⁷⁷, nebo když cituje metaforu Baudouina de Courtenaye o holohlavém starci (viz výše).

Deklinace je tedy v Hammově gramatice zpracována synchronním základě. Primární třídění deklinačního systému zvolil autor podle rodu, protože ve staroslověnštině již není výchozí podoba kmene patrná. Částečně se přitom opírá o pojetí popisu deklinačního systému strukturalistů Trubeckého a Lunta a po jejich vzoru vyděluje zvlášť o-kmeny, jo-kmeny, a-kmeny a ja-kmeny, tedy nejproduktivnější praslovanské deklinační typy. Tuto skupinu pak označuje jako deklinaci hlavní, kterou dále dělí na dvě části, palatální a nepalatální (analogicky k dvojčlenné deklinaci). Ostatní skupiny potom už dělí klasicky podle rodů a kmenů. V nemalé míře se ale v Hammově gramatice promítá i diachronní přístup. Jak to autor avizoval, po vzoru srovnávacích gramatik, konkrétně gramatiky Lehra-Spławinského, se u každého deklinačního typu zabývá jeho vznikem vývojem. Na první pohled se z uvedených metodologických východisek může zdát, že si Hamm protiřečí, ale v celkovém pojetí je propojení obou principů funkční a příručka je srozumitelná.

Ostatní autoři při popisu deklinace kombinují dělení na základě rodů a kmenů, liší se ale v tom, které považují za primární. V českém prostředí převažuje příklon k diachronnímu popisu a tedy primárně kmenovému principu.

Nejstarší ze zkoumaných českých gramatik, Pastrnkovo *Tvarosloví jazyka staroslověnského*, se zaměřuje především na genezi tvarů a dokonce i etymologii

⁷⁵ Srov. Lunt, H. G.: *Old Church Slavonic Grammar*. 'S-Gravenhage 1968, s. 60.

⁷⁶ Srov. Hamm, J.: *Staroslavenska gramatika*. Yagreb 1963, s. V.

⁷⁷ Srov. tamtéž, s. 113.

jednotlivých pádových koncovek. Autor je v podání morfologie staroslověštiny velmi stručný; přestože příručka byla vysokoškolskou učebnicí, nenajdeme v ní vysvětlení morfologické teorie ani jiný didaktický či explikační výklad. V případě sledované deklinace se Pastrnek omezuje na prezentaci paradigmat, která reprezentují původní praslovanský stav, a doplňující poznámky k jednotlivým pádům na základě konkrétních příkladů ze staroslověnských rukopisných památek. Při popisu používá českou terminologii (kromě označení pádů), a pro zápis staroslověnských slov využívá výhradně cyrilici, přepis do latinky zde nenajdeme. Uvádění geneze tvarů a primární dělení podle kmenů ukazuje na diachronní přístup, nicméně označení některých kmenů je odlišné od toho, které známe a používáme dnes. U-kmeny se v *Tvarosloví jazyka staroslověnského* stávají ѡ-kmeny, i-kmeny ѡ-kmeny a ѡv-kmeny (označované v některých gramatikách ū-kmeny) jsou nazvány y-kmeny. Pastrnek mohl toto pojmenování převzít částečně od Leskien, který sice používá tradiční označení, jak je známe dnes, ale pro u-kmeny uvádí označení u(ѡ)-Stämme.⁷⁸ Analogicky podle toho by pak mohly být pojmenovány i ostatní skupiny. Druhou možností je, že označení deklinačních typů je zvoleno podle koncovky nominativu singuláru (což ale neplatí pro o-kmeny mužského rodu, pouze středního, a pro jo-kmeny neplatí vůbec; ty ovšem Pastrnek nevyděljuje jako samostatnou skupinu). Jestliže byla Pastrnkovou motivací pro názvy deklinačních skupin podoba koncovky nom. sg. na rozdíl od podoby původního praslovanského kmene, znamenalo by to kombinaci diachronního a synchronního přístupu k jazyku, již se podařilo v lingvistice prosadit až později.

Štěpán Kul'bakin byl zastánce historicko-srovnávací lingvistiky, což se do jisté míry odráží i v *Mluvnici jazyka staroslověnského*, kde se tento princip projevuje zejména v uvádění původních praslovanských tvarů. Vývoj tvarů a rekonstrukce praslovanského stavu však nejsou dominantní, větší důraz je kladen na uvedení stavu v staroslověnských památkách. Při třídění deklinačních typů dává Kul'bakin přednost dělení na základě rodů, protože aktuální stav v staroslověnských památkách je pro něj podstatnější než historická podoba kmene, což ukazuje spíše

⁷⁸ Srov. Leskien, A.: *Handbuch der altpulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache. Grammatik – Texte – Glossar*. Weimar 1898, s. 76.

na synchronní přístup k popisu deklinace. Příslušnost podstatných jmen ke starým kmenům používá jako doplňkové kritérium. V rámci jedné sekce se věnuje o-kmenům a u-kmenům, což je pochopitelné na základě sjednocování těchto dvou skupin a jejich vzájemnému ovlivňování. Tento vliv dokládá na mnoha příkladech z rukopisných památek. Dokladů pro jednotlivé tvary užívá opravdu velké množství, z tohoto hlediska je jeho mluvnice detailní a poměrně obsáhlá. Celkovým rozsahem však nepatří mezi monumentální díla, což dáno i tím, že podobně jako Pastrnek ani Kul'bakin nevysvětluje gramatickou teorii.

Učebnice jazyka staroslověnského brněnského profesora Josefa Kurze vydaná roku 1969 je další českou vysokoškolskou učebnicí staroslověnštiny a její pedagogické zaměření se zde zřetelně odráží. Kurz nepodává pouze přehled gramatických jevů jako Pastrnek, ale vysvětluje morfologickou teorii a gramatiku prezentuje tak, aby byla pro studenty snáze srozumitelná a zapamatovatelná a aby byli schopni naučené poznatky aplikovat v praxi při četbě a analýze staroslověnských textů. Za tímto účelem jsou zde přidána cvičení, která studium usnadňují. Přidává dokonce doporučení, jakým způsobem látku studovat; v počátečních stádiích preferuje prostudování paradigmatických tvarů a poté souběžně s četbou textů se zaměřit na doplňující výklad o dalších podobách tvarů či jejich původu.

Gramatika je pojata diachronně, nesnaží se sice o rekonstrukci tvarů až k indoevropštině, ale vývojové hledisko a geneze tvarů jsou zohledněny v celé práci. Pro zápis staroslověnštiny používá autor jak cyrilici, a to ve dvou variantách (přidává podobu při transkripci hlaholice do cyrilice), tak přepis do latinky a uvádí české ekvivalenty staroslověnských slov. Kurz se sice přiklání k dělení substantiv podle kmenů s přihlédnutím k rodům (viz výše), ale jednotlivé deklinační typy označuje jednoduše jako skloňování první, druhé atd. Stejně jako Pastrnek spojuje Kurz o-kmeny jo-kmeny a a-kmeny s ja-kmeny.

Na Večerkové učebnici se stejně jako v příručce jeho učitele Josefa Kurze odráží pedagogické zaměření a snaha o srozumitelný, ale zároveň odborný vědecký výklad. Jak už název *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků* napovídá, jedná se o diachronně pojatou příručku, která se snaží pojmut staroslověnštinu

v celé její šíři včetně vývojových stadií a zdůraznit její vliv na další vývoj češtiny a ostatních slovanských jazyků. Ve sledované morfologické části je inspirace klasickými příručkami velmi silná. Při popisu deklinace se Večerka drží zavedeného dělení podle kmenů a nesnaží o inovativní pojetí deklinace jako např. strukturalisté či Hamm. Právě naopak Večerka důsledně zdůrazňuje vývojové hledisko a stav praslovanštině, dokonce zvlášť vyděluje skupinu iio-kmenů a iia-kmenů, která v žádné jiné ze sledovaných gramatik za samostatný deklinační typ považována nejsou.

Podobně obsáhlý výklad jako u Večerky najdeme v gramatice Leszka Moszyńskiego, který se také zaměřuje na problematiku staroslověnštiny a její úlohu ve vývoji slovanských jazyků v celé její šíři. Poměrně detailně popisuje také morfologickou teorii, aby umožnil studentům plné pochopení vykládané látky a všechny souvislosti. Při popisu jednotlivých slovních tvarů jde až k praslovanskému a praindoevropskému rekonstruovanému stavu a klade velký důraz na výklad o jejich vývoji. Na základě tohoto historizujícího přístupu nepřekvapí, že Moszyński zvolil třídění deklinačních typů podle původního kmene.

Závěr

Se začátkem vědeckého zájmu o staroslověnštinu se začaly objevovat i první studijní příručky a gramatiky tohoto jazyka. Jejich rozmach zaznamenalo dvacáté století a především jeho druhá polovina. Většina sledovaných gramatických příruček kombinuje při popisu gramatického výkladu synchronní a diachronní hledisko, přičemž diachronní je v mnohých z nich primární, takže zde můžeme najít například rekonstrukci původních podob tvarů a zachycení jejich geneze.

Jediný, kdo se z tohoto pojetí popisu staroslověnštiny vymyká, je Nikolaj Trubeckoj. Ovlivněn strukturalismem, rozhodl se podat synchronní popis staroslověnštiny na základě moderních lingvistických metod. Na rozdíl od ostatních příruček tohoto typu (sledovaných v této práci) se v Trubeckého gramatice nesetkáme s údaji o cyrilometodějské misii a dalšími historickými okolnostmi. Kromě jazykových plánů pojednává Trubeckoj pouze o písmu, protože se přímo vztahuje k předmětu zkoumání. Tato odlišnost je však dána především tím, že Trubeckého dílo je vědecké, kdežto ostatní sledované gramatiky byly určeny k výuce staroslověnštiny; jejich autoři tedy cítili potřebu uvést studenty do širších souvislostí, aby látku lépe zvládli.

O podobné pojetí uchopení popisu staroslověnštiny jako Nikolaj Trubeckoj se pokusil ještě Horace Lunt, který se výslovně na strukturalistickou metodu odvolává a jehož gramatika se zpracováním velmi podobá gramatice Trubeckého. V Luntově práci se však značně promítá didaktický účel, takže výklad již není tak čistě vědecký a abstraktní. Kromě toho se Lunt nemohl vyhnout ani diachronním výkladům, protože studentům je třeba některé jevy osvětlit z vývojového hlediska, aby pro ně vykládaná látka byla srozumitelná a byli schopni si osvojit a pochopit poznatky o tomto jazyce.

Pedagogické zaměření ovlivnilo i strukturu ostatních gramatik vzniklých po 2. světové válce, konkrétně Kurzovu, Večerkovu, Hammovu a Moszyńského. U Kurze je orientace na studenta staroslověnštiny explicitní, zejména díky cvičením prokládajícím výklad, u ostatních je spíše implicitní, zato však zřetelná ze způsobu zpracování či avizovaná v předmluvě.

Jak již bylo zmíněno, téměř všechny sledované gramatické příručky popisují staroslověnštinu z diachronního pohledu, kdy kladou důraz na genezi tvarů a vývoj jazyka, ale zároveň určitým způsobem kombinují tento přístup s pohledem synchronním, a to včetně nejstarších ze sledovaných gramatik sepsaných v 1. polovině 20. století. Této tradici se vymyká pouze *Altkirchenslavische Grammatik* Nikolaje Trubeckého, která v zahraničí nezůstala úplně bez odezvy. V českém prostředí je však zachována linie gramatik, které popisují staroslověnský jazyk na historickém základě, alespoň co se popisu deklinace týče. Je však nutné říci, že takovéto zpracování je přístupnější studentům a uživatelům, kteří se o staroslověnštině chtějí něco dozvědět.

Seznam použité literatury

Primární literatura:

Hamm, J.: *Staroslavenska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga, 1963.

Kuřbakin, Š.: *Mluvnice jazyka staroslověnského*. Praha: Jednota českých filologů, 1948.

Kurz, J.: *Učebnice jazyka staroslověnského*. Praha: SPN, 1969.

Lunt, H. G.: *Old Church Slavonic Grammar*. 'S-Gravenhage: Mouton, 1968.

Moszyński, L.: *Wstęp do filologii słowiańskiej*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1984.

Pastrnek, F.: *Tvarosloví jazyka staroslověnského s úvodem a ukázkami*. Praha: Bursík & Kohout, 1912.

Trubetzkoy, N. S.: *Altkirchenslavische Grammatik. Schrift-, Laut- und Formensystem*. Graz – Wien – Köln: Hermann Böhlaus, 1968.

Večerka, R.: *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků*. Olomouc – Praha: Univerzita Palackého v Olomouci; Euroslavica, 2006.

Večerka, R.: *Staroslověnština*. Praha: SPN, 1984.

Sekundární literatura:

Černý, J.: *Dějiny lingvistiky*. Olomouc: Votobia, 1996.

Hamm, J.: N. S. Trubetzkoy, *Altkirchenslavische Grammatik*. In: *Slovo: časopis Staroslavenskog instituta* [online]. Rujan: 4-5/1955, s. 89-101 [cit. 23. 3. 2013]. Dostupné z: <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=51>.

Chaput, P. R., Halle, M., Keenan, E. L., Flier, M. S.: Horace Gray Lunt II. In: *Harvard Gazzete* [online]. 24. 5. 2012. [cit. 25. 3. 2013] Dostupné z: <http://news.harvard.edu/gazette/story/2012/05/horace-gray-lunt-ii/>.

Leskien, A.: *Handbuch der albulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache. Grammatik – Texte – Glossar*. Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger, 1898.

Mareš, F. V.: Staroslovanský spisovný jazyk ve velkomoravském státě. In: *Cyrilometodějská tradice a slavistika*. Praha: Torst, 2000.

Pleskalová J. a kol.: *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia, 2007.

Vachek, J.: *Prolegomena k dějinám pražské školy jazykovědné*. Jinočany: H&H, 1999.

Večerka, R.: Brněnská jazykovědná slavistika. In: *Slavia: časopis pro slovanskou filologii*. Praha: Euroslavica, 71/2002, s. 1-7.

Večerka, R.: *Jazyky v komparaci 1*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2008.

Večerka, R.: *Jazyky v komparaci 2*. Praha: Euroslavica, 2009.

Večerka, R.: Leszek Mosziński. In: *Slavia: časopis pro slovanskou filologii*. Praha: Euroslavica, 75/2006, s. 241-242.

Večerka, R.: *Počátky slovanského spisovného jazyka: studie z dějin staroslověnského písemnictví a jazyka do konce 11. století*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 1999.

Večerka, R.: *Slovanské počátky české knižní vzdělanosti*. Praha: SPN, 1963.

Večerka, R.: *Staroslověnská etapa českého písemnictví*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2010.

Žaža, S.: Radoslav Večerka – vita et opera. In: *Příspěvky ke slovanské filologii*. Brno: Masarykova univerzita, 1999, s. 6-7.

Internetové zdroje:

Matica hrvatska – KOLO. [cit. 8. 3. 2013] Dostupné z:

http://www.matica.hr/kolo/kolo2010_3.nsf/AllWebDocs/Slavist_Josip_Hamm_

Ústav pro jazyk český Akademie věd ČR. [cit. 4. 3. 2013] Dostupné z:

<http://www.ujc.cas.cz/lingviste/pastrnek-frantisek.html>.

Seznam použitých zkratek

ak.	akuzativ
apod.	a podobně
atd.	a tak dále
csl.	církevní slovanština, církevněslovanský
dat.	dativ
gen.	genitiv
inst.	instrumentál
lok.	lokál
např.	například
nom.	nominativ
pie.	praindoevropština, praindoevropský
pl.	plurál
prés.	présens
psl., prasl.	praslovanština, praslovanský
sg.	singulár
stol.	století
stsl.	staroslověnština, staroslověnský
tj.	to jest
tzv.	tak zvaný, tak zvěně
vok.	vokativ
žen.	ženský

Anotace

Příjmení a jméno: Nezvalová Eva

Fakulta: Filozofická fakulta

Katedra: Katedra bohemistiky

Název magisterské diplomové práce: České a zahraniční gramatiky staroslověnštiny (Czech and Foreign Old Church Slavonic Grammar Books)

Vedoucí magisterské diplomové práce: Doc. Mgr. Miroslav Vepřek, Ph.D.

Počet znaků: 108743

Počet titulů použité literatury: 24

Klíčová slova: staroslověnština, paleoslovenistka, gramatika, deklinace, paradigma, komparace

Charakteristika práce: Cílem diplomové práce je představit a srovnat vybrané gramatiky staroslověnštiny české i zahraniční produkce z různých časových období, a to komparací popisu deklinace. Analýza je zaměřena na různé metodologické přístupy, na rozsah uváděných informací, detaily paradigmatických jednotlivých tvarů a také na recepci gramatik z hlediska čtenářského a uživatelského. Práce také přináší přehled vývoje vědeckého zájmu o staroslověnštinu v českém prostředí i v zahraničí a představení nejdůležitějších vědeckých prací a badatelů v oblasti paleoslovenistiky.

Summary: The aim of the thesis is to present and compare selected Old Church Slavonic grammar books by Czech and also foreign authors representing different time periods. Comparison is based on a description of declension. Analysis is focused on different methodological concepts, quantity of given information, paradigm details and accessibility to readers. There is also a summary of development of Old Church Slavonic as a science and the most important scholars and their works from this field are presented.